

De patristiske diskurser i Hans Baggers forord til Forordnet Alterbog 1688

af Holger Villadsen

Forord

Efterfølgende er en let redigeret udgave af manuskriptet til et foredrag i Forum for Patristik, Århus den 23. august 2010.

Som hand-out til foredraget blev udleveret en foreløbig udgave af Hans Baggers forord fra 1688. Forordet blev opretholdt i de følgende alterbøger til og med alterbogen fra 1901. Forordet findes her som som bilag. Jeg er i færd med at identificere og verificere Baggers litteraturhenvisninger, men dette arbejde er endnu ikke afsluttet.

Indhold

Indledning	1
Forordnet Alterbog 1688	3
Biskop Hans Bagger	4
Skrift og tradition	6
Gyldne frynser	7
Alterbogens perikopeordning	8
Lectio continua	9
Perikopestruktur	11
Afslutning	13
BILAG: Hans Baggers forord 1688	14

Indledning

I programmet til seminaret i dag er titlen på mit foredrag: »De patristiske argumenter i Hans Bagger forord til Forordnet Alterbog«. Nu, hvor jeg har fået arbejdet mere med emnet, kan jeg se, at der er et af ordene, der ikke helt rammer plet, og det er ordet »argumenter«. Det ville nok være bedre at tale om »diskurser«. Der er nemlig ikke tale om, at han har en bestemt tese, som han argumenterer for. Der er snarere tale om en relativ åben drøftelse, hvor han rejser forskellige spørgsmål og prøver at redegøre for, hvad forskningen på dette tidspunkt i sidste halvdel af 1600-tallet mente om pågældende spørgsmål, samt kommer med sin egen vurdering.

Denne lidt anderledes vinkling af emnet hænger sammen med Baggers forhold til den kirkelige tradition og herunder den oldkirkelige tradition. Han prøver at indtage en mellemposition mellem to forskellige positioner, hvor der til den ene side er den katolske kirke, som tillægger den kirkelige tradition en afgørende vægt, og til den anden side er gendøbere og andre på kirkelige venstrefløj (herunder også i et eller andet omfang reformerte), som ikke tillægger traditionen nogen vægt. Efter Baggers mellemposition er traditionen relevant, men ikke afgørende. Kirken er ikke bundet til traditionen, men kan (og bør formentlig) bruge den, hvis den er opbyggelig og nyttig. I praksis er Bagger ret konservativ og hans alterbog bringer ikke nogen egentlig forandring af kirkeår og perikopevalg i forhold til de forudgående danske alterbøger. Men han prøver i forordet at sige noget om, hvad baggrunden og meningen er – det har hans danske forgængere ikke tidligere forsøgt sig med.

Hovedsagen i Baggers forord er – så vidt jeg kan se – at han argumenterer for, at der af principielle grunde bør være en fast ordning med faste perikoper til de enkelte dage i kirkeåret. I princippet kan denne faste ordning have forskellige udformninger. Så det afgørende er ikke, *hvordan* ordningen er udformet, men *at* der er en fast ordning. I tilknytning til et citat fra Paulus kan han sige,

at alt er tilladt, men ikke alt er gavnligt. Og derfor mener han, at man lige så godt kan holde sig til den foreliggende ordning med rødder tilbage til oldkirken, selv om andre løsninger i princippet står åbne. For det er det mest gavnlige og mest opbyggelige. Og det er en ordning, der har de gamle med sig.

I store træk kan hans holdning og argumentation minde om artikel 7 i Confessio Augustana, hvor der til slut i artiklen står:

Og til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner og riter og ceremonier, der er indstiftet af mennesker.

Bagger henviser dog ikke selv til pågældende sted i Confessio Augustana, og i det hele taget er henvisninger til den reformatoriske tradition påfaldende fraværende. Det der fylder relativt mest i forordet er i stedet henvisninger til den oldkirkelige tradition. Og det er så det, som jeg vil prøve at undersøge nærmere i dette foredrag.

Min interesse i emnet kommer to steder fra. Den helt aktuelle er, at jeg er i færd med at forberede en bog om de danske alterbøger i den periode, der går fra Forordnet Alterbog i 1688 og frem til alterbogen fra 1901. Bogen skal bl. a. indeholde en udgave af alterbogen fra 1688. I hele denne periode på over 200 år blev alterbøgerne indledt med Hans Baggers forord. En af de praktiske opgaver i den sammenhæng er at få identificeret de værker, som Bagger henviser til i forordets noter med svært opløselige forkortelser. Her ser det ud til, at Bagger er godt indlæst i datidens litteratur om oldkirkelig liturgi m.m.

Den anden grund er Baggers læsning af det klassiske Justin-citat fra første apologi, kap. 67. Citatet lyder sådan i Henrik Pontoppidan Thyssens danske oversættelse:

Og på den såkaldte Solens dag holdes der en sammenkomst på det samme sted for alle, hvad enten de bor i byer eller på landet, og apostlenes optegnelser *eller* profeternes skrifter læses op, så længe som det er passende. Dernæst, efter at den, der læser, er holdt op, formaner og opfordrer forstanderen i en tale til efterligning af disse smukke forskrifter.

Hvis man tager Justin-teksten for pålydende, skriver han, at der ved de kristne sammenkomster læses fra enten Det Nye Testamente eller fra Det Gamle Testamente. Bagger mener, at det er, hvad Justin faktisk mener og skriver. Og det er i modsætning til den almindelige brug af citatet, hvor man ofte læser det, som om det står »og« i stedet for »eller«, og at Justin altså fortæller om, at der læses fra både Det Gamle Testamente og fra Det Nye Testamente – og i øvrigt ikke hæfter sig ved, at Justin nævner nytestamentlige skrifter før gammeltestamentlige. I mit arbejde med oldkirkelige perikopeordninger er jeg kommet til den opfattelse, at man i flere kirker (fx Jerusalem, Konstantinopel og Rom) har haft principper for brugen af gammeltestamentlige læsninger, hvorefter de normalt ikke blev brugt på søndage – et princip, der på nogle punkter minder om Justins enten-eller i 100-tallet. Denne problemstilling er Bagger også optaget af, og det har man også været i noget af 1600-tallet faglitteratur, mens det tilsyneladende er gledet i baggrunden i moderne faglitteratur. Spørgsmålet er på sin vis et mindre detailspørgsmål, men det hænger ret nøje sammen med et noget bredere spørgsmål om kirkens holdning til og brug af jødiske traditioner fra synagogegudstjenesten. Var udgangspunktet for den kristne gudstjeneste lørdagen med den jødiske synagogegudstjenesten, eller var det søndagen – Herrens dag med nadveren i centrum? Eller var det måske et både-og?

Foredragets hovedemne er altså de patristiske diskurser i Baggers forord med særligt henblik på brugen af bibelske perikoper i gudstjenesten. Bagger skriver selv, at det emne han i al korthed tager op i forordet er »vore Evangeliske og Epistolske Texter«:

Det vilde falde alt for langt, om jeg i en kort Fortale vilde tage mig for at forklare og *vindicere* dennem alle, som vi bruge [alle gamle traditioner]. Derfor skal jeg alleneste handle lidet om vore Evangeliske og Epistoliske Texter, som fornemmelig handlis i denne Bog. (b4⁷)

I min terminologi er Baggers emne perikopforskning. Inden vi går i gang med de patristiske emner, er det relevant med nogle bemærkninger om baggrunden for den forordnede alterbog i 1688 og om alterbogsforordets forfatter, biskop Hans Bagger.

Forordnet Alterbog 1688

Titlen på alterbogen fra 1688 er »Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge«. Ordet »forordnet« var nyt og fulgte alterbogen til og med 1901. Det forsvinder først i 1908, hvor bogens titel blev forenklet til »Alterbogen«, og hvor en del af alterbogens hidtidige stof blev taget ud; det gælder især ritualerne, som blev taget ud af alterbogen og trykt i særskilte ritualbøger.

At alterbogen var forordnet, kom bl.a. til udtryk derved, at der i april 1688 kom en kongelig forordning om, at fra 1. søndag i advent 1688 var det denne alterbog og kun denne alterbog, der skulle bruges. Derfor skulle den indkøbes til alle kirker, og de gamle alterbøger måtte ikke mere bruges. Bestemmelsen skal ses i sammenhæng med, at der var kommet et nyt Kirkeritual i 1685 med bl.a. nyt dåbsritual og nyt nadverritual. Kirkeritualet fra 1685 var ikke en liturgisk brugsbog. Det var ikke en bog, som præsten tog med hen i kirken, men en bog beregnet til brug i præstens studerekammer. Ritualerne og alle de relevante tekster fandtes i alterbogen. Og for at sikre sig uniformitet i de to riger blev det påbudt efter advent 1688 kun at bruge den nye alterbog med de nyligt autoriserede ritualer.

Alterbogen 1688 er altså en opfølgning af Kirkeritualet 1685, som igen er en opfølgning og udmøntning af Christian den Femtes Danske Lov fra 1683, herunder især anden bog om religionen og gejstligheden. Og som biskop over Sjælland var biskop Hans Bagger med i arbejdet hele vejen, både i arbejdet med anden bog i Danske Lov 1683, i arbejdet med Kirkeritualet 1685 og i redigeringen af alterbogen 1688. I arbejdet med alterbogen ser Hans Bagger ud til at have arbejdet på egen hånd, men det har også i højere grad været en praktisk redigeringsopgave at indrette den i overensstemmelse med kirkeritualet, end det har været en egentlig lovgivningsopgave. Alterbogens forord, som genoptrykkes i alle alterbøgerne til og med 1901, er skrevet af Hans Bagger alene, og der er ikke spor af, at andre har været involveret.

Hovedafsnittet i alterbogen er kollekter, epistler og evangelier til kirkeårets festdage, søndage og bededage. Og det er dette hovedafsnit, som Hans Baggers fortale især forholder sig til. Derudover indeholder alterbogen kirkebønner, fx til nytårsdag, samt litaniet og nogle supplerende kollekter, herunder kollekten om ordet og kollekten efter nadver. Alle de for præsten relevante ritualer er også trykt i alterbogen. Der er ritual for dåb, fremstilling, nøddåb i hjemmet, ritual for nadver i kirken og i hjemmet, ritual for trolovelse og for brudevielse, samt ordene ved jordpåkastelse. Alterbogen afsluttes med lidelseshistorien (evangelieharmoni), katekismus og med nogle uddrag af Danske Lov, som skal oplæses fra prædikestolen to gange om året til afsky fra forargelige synder. Alle tekster, som præsten kunne få brug for i kirken, var altså samlet i denne ene bog, alterbogen.

Begrebet alterbog er i dansk sammenhæng skabt af biskop Peder Palladius, der i 1556 som Sjællands biskop udsendte den første danske alterbog. Men den var ikke forordnet eller obligatorisk og hed endnu ikke alterbog; det kom først til i senere udgaver. Hvis vi sammenligner de to alterbøger fra henholdsvis 1556 og 1688, kan vi se en del forskelle, hvoraf en del er opstået langs hen ad vejen. Men i denne sammenhæng må det være tilstrækkeligt i al korthed

at redegøre for forandringerne i Bagers alterbog fra 1688 i forhold til Palladius' alterbog fra 1556.

Kirkeårets perikoper er i hovedtræk de samme, men bibelteksten er ændret. I Palladius' alterbog er bibelteksten Chr. III's bibel, mens den i Bagers alterbog vist nok er taget fra arbejdet med en ny dansk bibel, Chr. V's bibel, som imidlertid ikke blev færdig. Bagger skriver selv i forordet, at han har bestræbt sig på at rette fejl, som har indsneget sig i de tidligere alterbogsudgaver:

Og efterdi denne Alter-Bog nu paa ny skulde oplæggis, og efter vor Kirke-Ritual fuldkommelig indrettis, har mand været omhyggelig for at fremstille disse hellige Texter aldeelis ligesom de af den Hellig Aand selv findis antegnede, uden nogen sær Tillæg, eller Forklaring, om Personen, som taler, og til hvem hand taler, hvilket beqvemmeligere af Præsten kand sigis, naar Texten oplæsis, end i Texten selv indføris, hvor det ikke saa findis. Mand har og været foraarsaget formedelst de mangfoldige grove Vildelser, som udi de forrige *Editioner* sig hafde indsneget, noget nærmere at eftersee Grund-Texten, og hvis da befandtis, ved Trykkernis Forsømmelse enten at være udelat, eller i andre Maader forsat, det har mand her igien tilsat, i rette sat, og, hvor det giordis fornøden, nogle Stæder efter Sprokets *Idiotismum* mueligst ofversat. (er)

Resultatet er i hvert fald en bibeltekst i alterbogen, som jeg indtil videre ikke har været i stand til at finde helt magen til i en dansk bibeloversættelse fra perioden. Og der er en finesse, som jeg endnu ikke helt har fået opklaret meningen med – den nemlig, at nogle af ordene i bibelteksten er sat med mindre typer. Og det er ikke en fejl. Der er en mening med det, idet de mindre typer signalerer en form for afvigelse fra bibelteksten.

I Palladius' alterbog fra 1556 var der nogle afsnit, som er udeladt og ikke længere findes i alterbogen 1688. Det drejer sig om Palladius' forord, Confiteor, En bekiendelse, En bøn for øvrigheden

den og En anden bøn. I Palladius' alterbog var der to kollekter til hver dag i kirkeåret, en missalekollekt og en Veit Dietrich-kollekt; i alterbogen fra 1688 er der kun en kollekt, og den udeladte kollekt er normalt missalekollekten.

Ændret er nadverritualet, ritualet for brudevielse og dåbsritualet. Det drejer sig både om indhold og om placering i alterbogen. I Palladius' alterbog befandt nadverritualet sig fx inde midt i kirkeårets tekster, efter skærtorsdag og inden påskedag. Ritualerne i alterbogen 1688 er bragt i overensstemmelse med Kirkeritualet 1683 og er gjort brugsvenlige med alle tekster i fuldt omfang.

Og endelig indeholder alterbogen fra 1688 en del afsnit, som ikke fandtes i den første alterbog fra 1556. Det drejer sig om de mange og lange kirkebønner (prædikestolsbønner), Litaniet, supplerende kollekter, den aronitiske velsignelse, ritualet for trolovelse, jordpåkastelsesordene, lidelseshistorien, katekismen samt uddraget af Danske Lov.

Men hvad angår alterbogens hovedsag, perikoperne til kirkeårets helligdage og søndage, er der ikke store forandringer. Og der er i hvert fald ikke nogen forandringer, som kan tilskrives Hans Bagger alene. Det er dog formentlig Hans Bagger, der har valgt tekster til Almindelig Bededag, som var blevet forordnet i 1686 og nu for første gang fandtes i alterbogen. Alterbogens gamle tekster til bededagene med rødder tilbage til missaletraditionen blev dog ikke helt udeladt. I Palladius' alterbog befandt de sig forud for Kristi himmelfartsdag. Bagger flytter dem til efter 27. søndag efter trinitatis.

Biskop Hans Bagger (Johannes Baggerus, 1646-1693)

Når biskop Hans Bagger dukker op i denne sammenhæng med alterbogen fra 1688, hænger det sammen med, at han var biskop over Sjælland fra 1675 til sin død i 1693. Opgaven med at sørge for udgivelsen af den danske alterbog lader til at have været forbundet med hvervet som biskop over Sjælland helt fra biskop Peder

Palladius i 1556 og frem til 1800-tallet. Derfor blev det Hans Baggers opgave at sørge for den nødvendige nye udgave af den danske alterbog som opfølgning af Kirkeritualet fra 1685.

Jeg har ikke nogen titler af Hans Bagger i min nordiske patristiske bibliografi, omend alterbogsforordet måske burde tages med. I sammenhæng med dette foredrag har jeg prøvet at se forfatterskabet igennem en ekstra gang, men har ikke ud fra titlerne kunnet finde noget egentligt patristisk. Så der er altså ikke tale om et egentligt patristisk forfatterskab, men kun om en forfatter, som inddrager patristiske tekster i sine drøftelser og undersøgelser.

Hans Bagger er født i Lund i 1646 på et tidspunkt, hvor Skåne stadigvæk var en del af det danske rige. Det ændrede sig som bekendt i løbet af hans levetid, men da han i 1663 skulle begynde at læse på universitetet, var der endnu ikke noget universitet i Lund, og han begyndte at læse i København. Men han var nu mere i Tyskland end i København. Først var han 1 år i Greifswald og Rostock. Senere var han 4-5 år på studieophold forskellige steder i Tyskland: Wittenberg, Leipzig, Jena, Erfurt, Berlin og måske flere steder. Det nystartede universitet i Lund (1668) havde brugt for lærerkræfter, og han blev kaldt hjem for i 1669 at blive professor i filosofi ved Lunds universitet. Men han lod til at have mere lyst til noget andet, så efter tre års forløb fik han skaffet lejlighed for at komme på studierejse til England, med særligt henblik på at studere orientalske sprog. I 1672 og 1673 var han i Oxford og Cambridge, og på vejen tilbage til Lund gjorde han et studieophold i Holland. Tilbage i Lund blev han i starten af 1674 udnævnt til professor i orientalske sprog. Men det varede kun nogle få måneder, så tog han i stedet imod en invitation fra den anden side af Øresund og blev ansat som stiftsprovst ved Vor Frue Kirke i København.

I København giftede han sig med enken efter sin forgænger ifølge tidens skik. Jeg ved ikke, om han havde taget advancementsmulighederne med i betragtning, da han tog imod stillingen.

Det var i hvert fald et godt parti, for enken var kun 26 år gammel, hed Margrethe Schumacher og var søster til Griffenfeld. Så han fik forbindelserne i orden til et eventuelt avancement og var desuden i familie med den daværende biskop over Sjælland, Hans Wandal. Da biskop Hans Wandal døde et år senere, i 1675, blev Hans Bagger biskop over Sjælland, kun 29 år gammel, og det var han indtil sin død i 1693.

Bagger har ikke ry af at være nogen stor teolog, og det er heller ikke meget, han har fået publiceret. Når man i nyere litteratur finder omtale af ham, er det ofte med en lidt ironisk og nedladende distance. Men så vidt jeg kan bedømme efter alterbogsforordet, har han nu været en rimelig habil og afbalanceret teolog, som var godt orienteret om oldkirkelige forhold. Det ser dog ikke ud til, at han har foretaget selvstændig forskning på området, men han har været godt indlæst i den nyeste internationale litteratur. Der er i hvert fald nogle ydre omstændigheder, der peger i den retning: dels hans mange og lange studierejser og dels hans ret omfattende bibliotek.

Da han døde, blev der holdt auktion over hans bibliotek, og der blev trykt et katalog med en fortegnelse over bibliotekets bøger.¹ Biblioteket har omfattet et par tusind bøger. Langt det meste var publiceret i udlandet. De fleste bøger var naturligvis på latin, men der var også en del på engelsk. Ud over latin, græsk og hebræisk lod han til at kunne læse flere orientalske sprog: syrisk, arabisk, ætiopisk, kaldæisk. Der var mange kildeudgivelser og filologiske håndbøger i biblioteket, og interesseområderne lod også til at omfatte judaistik og islam. Nu kan man jo godt købe bøger til sit bibliotek uden nødvendigvis at læse dem eller bruge dem, men som minimum vidner Baggers bibliotek da om en ret omfattende akademisk og oldkirkelig interesse.

¹ Catalogus librorum ... Johannis Baggeri ... Kbh. 1694, 156 s.

Skrift og tradition

Det første emne er det traditionelle tema om forholdet mellem skrift og tradition, herunder især Baggers principielle stilling til den oldkirkelige tradition.

Bagger hører hjemme i slutningen af ortodoksiens tidsalder og må formentlig regnes som en typisk repræsentant for ortodoksien. Hertil hører også en verbalinspirationslære, som tilsyneladende kommer markant til udtryk i forordets bemærkning om, at alterbogen indeholder de hellige bibelske tekster »aldeelis ligesom de af den Hellig Aand selv findis antegnede« (er¹). Men Bagger er nu langt fra biblicist i den forstand, at han skulle mene, at bibelen er den eneste norm og kilde til en kristen gudstjeneste. I konteksten skal der ikke nødvendigvis lægges andet i den citerede bemærkning, end at den bibeltekst, som Bagger anfører i alterbogen, er en så god dansk oversættelse af den bibelske grundtekst som muligt og ikke en en fri parafrase over teksten, som det fx kan findes i Christiern Pedersens postille.

Bagger lader til at være meget bevidst om, at den overleverede gudstjenesteform er udslag af en udvikling i kirkens tradition, og at det ikke vil tjene noget formål at forsøge at bruge Bibelen som en bogstavelig anvisning om, hvordan man skal holde gudstjeneste. Det fremgår tydeligt af følgende citat:

Wi staa i vor Frihed efter Apostelens Formaning, og efter at Gud har givet sin Kirke Magt selv at beskikke al saadan udvortis Prydelse, er det skeet, at Christenheden har udvalt sig visse Ceremonier og Skikker, ligesom for hvert stæd best og beqvemmeligst kunde eragtis. Thi Christi Brud har altid været klædt paa sin egen måde, og, ligesom et Klædebond, saa har og hendis Kiortel altid haft sin model forandret efter Tiden og Stæden. Den, som nu vil binde os til de apostoliske Skikker, hand skal maa skee vel finde det besværligt at lære os her i Norden at bruge Disciplernis Sko-soller, særdeelis om Vinteren, og at gaa med en Sømmeløs Kiortel, som Christus. Dette

og andet meere gjorde de paa den Tid, det vi ikke nu har fornøden at gjøre paa denne Tid. Ti aldrig har GUD tænkt at lægge os nogen Trældom paa med deris Exempler i sadanne Poster, efterdi deris Lærdom allene forbinder os, men ikke deris Sæder og Ceremonier. (a4¹)

Ritualer er altså kun ydre ceremonier, og de kan skifte, ligesom tøjmode kan skifte. Bagger anfører andre eksempler på handlinger og skikke, der er omtalt i Bibelen, men som principielt ikke forpligter kirken i dag: Dåb i rindende vand, at ligge til bords ved nadveren, forbuddet mod at spise blod. Så hvis Bagger er tilhænger af teorien om verbalinspiration (og det er han nok), lægger han i hvert fald ikke det i teorien, at Bibelen er forpligtende norm på alle punkter og i alle detaljer. Hans bibelsyn giver plads til, at kirken kan udvikle ceremonier og ritualer, der ikke nødvendigvis har belæg eller forlæg i Bibelen – og rent faktisk heller ikke har det.

I et lille opslag om »ortodoksi« i Store Danske Encyklopædi skriver Jens Glebe-Møller, at perioden blandt andet er karakteriseret ved, at Luther og hans skrifter blev autoriteten. Denne karakteristik passer ikke uden videre på Baggers alterbogsforord. Der henvises ikke til Luther og hans skrifter som autoritative skrifter. De omtales slet ikke. Derimod er der en forholdsvis omfattende omtale af og diskussion af oldkirkelige forhold og patristiske tekster.

Der er ikke hos Bagger principielle udtalelser om, at den oldkirkelige tradition har en særlig vægt, men i praksis er det den, han er mest optaget af, når det drejer sig om liturgiske forhold.

Et andet karakteristisk træk ved ortodoksiens tidsalder er konfessionalisme, hvor man afgrænser sig i forhold til andre. Her fremtræder Bagger typisk nok for tiden, idet som luthersk teolog afgrænser han sig både i forhold til katolicisme og til calvinisme. Hvis han skulle beskyldes for noget på grundlag af alterbogsforordet, er han snarere kryptokatolsk, end han er kryptocalvinsk. Og det hænger sammen med, at han i alterbogssammenhængen ar-

gumenterer for, at der skal være faste perikoper til kirkeårets helligdage og søndage. Så den front, som det i sammenhæng med alterbogen er mest relevant at forsvare, er fronten i forhold til dem, der mener, at det er uhensigtsmæssigt eller unødvendigt med faste perikoper – og det er de reformerte, der har det standpunkt. For det meste ligger denne front mod de reformerte bag diskurserne som en uformuleret præmis, men den kommer dog klart frem i lyset et enkelt sted i forordet:

Sandelig jeg veed ikke, hvad der dog har gjort endeel Christne saa hadefulde imod denne uskyldige *Ceremonie*, at de endog for dens Skyld tale ilde paa vore Forsamlinger og det er vitterligt, hvad Uro denne *Liturgie* har ofte været underkast i Engeland. Vil nogen sige, at mand heller skulde læse hele Bibelske Bøger udi sin Orden, og dem Tid efter Tid forklare, efter den maade, som Fædrene har gjort i de første Tider, ja endog efter Guds egen Befalning, som vil, at den ganske Lov skal læsis for Folket; hand maa vide, at vi har ligesaavel Christi Exempel for os, som de andre mene at have Guds Befaling imod os. (d3^v-d4^r).

Bagger holder sig i stedet til, hvad »de gamle« har sagt – og »de gamle« er oldkirken og kirkefædrene. Han gør ikke noget forsøg på at føre kirkeår og perikopeordning tilbage til Jesus og apostlene. Det er noget, der først er kommet til i tidens løb. Men det har en relativ værdi at holde sig til de gamle, som det fremgår af følgende citat:

allevegne har vi dog de gamle med os, og kand da ingen med føje beskyldte os, fordi vi ikke forkaste denne Skik, som har været saa længe for vore Tider, og har intet ubilligt i sig selv. Thi enddog disse Evangeliske Texter og Lectier ikke haft deris Begyndelse strax med det Ny Testamente, kand ej heller saa lige opregne sin Herkomst fra de hellige Apostle, saa finde vi dog,

at de ikke lidet komme over eens med dennem, som Fædrene i de første Tider har prædikeret for Folket. (d3^r)

Det ser ikke ud til, at denne diskurs hos Bagger hører hjemme i en dansk sammenhæng. De der taler hadefuldt om denne uskyldige ceremoni (med de faste perikoper), hører snarere hjemme i udlandet. Bagger nævner selv en uro, som denne diskussion har forårsaget i England, og diskussionen hos Bagger føres nok på baggrund af erfaringer, som han har gjort på sine rejser, eller på baggrund af udenlandsk litteratur. Men diskursen viser klart, at traditionen og oldkirkens praksis har en vis vægt for Bagger, og at han ikke holder sig til udelukkende at argumentere og diskutere med bibelske argumenter. Han er ikke biblicist eller fundamentalist i moderne forstand. Han er snarere traditionalist.

Gyldne frynser

Det næste afsnit har jeg givet overskriften »Gyldne frynser«, og det er en formulering, som jeg har taget fra Baggers forord i et afsnit, hvor han påpeger, at der er store forskelle på kirkens ritualer og ceremonier på forskellige steder og til forskellige tider. Bagger skriver bl.a.:

Jeg tør og vel sige, at den Enighed, som er saa sprinklet med Forandring i Sæder, gjør Guds Kirke saa meget dejligere udvortis, at mand kand sige med David, Din Brud stod hos din Højre Haand i kostelige stukne Klæder, men af idel Guld. Ti hvad ere vore Kirke-Ceremonier andet end de gyldene Fryntzer paa Brudens Klæder af adskillige Farver? (br^rv)

Det kan måske forekomme banalt og overfladisk, men det er faktisk et centralt punkt i den seneste liturgiforskning, at man lægger stor vægt på det punkt. Jeg kan fx henvise til Paul Bradshaws bog *The Search for the Origins of Christian Worship*, hvor han dels påpe-

ger, at vi ved meget mindre om liturgisk praksis før år 400, end det normalt forudsættes, samt at det vi ved, peger på en meget større variation, end det hidtil har været erkendt. Så vi kan ikke bare tale om, hvad de gjorde i *den* tidlige kirke, men vi bliver nødt til at specificere, *hvor* det foregik, om det var i Syrien, Ægypten, Nordafrika, Rom eller et andet sted. Og vi bliver nødt til at specificere, *hvornår* det foregik, om det var i første, andet, tredje eller fjerde århundrede. Og vi bliver tilmed også nødt til at overveje, om der på samme sted og til samme tid har eksisteret forskellige lokale varianter.²

Bagger er selvfølgelig ikke på højde med nutidens forskning. Der er en del tekster, som de ikke kendte på det tidspunkt i 1600-tallet. Men han forekommer nu mig at være påfaldende moderne i sin principielle erkendelse af mangfoldigheden i liturgisk praksis, geografisk og kronologisk. Det hænger sammen med hans principielle holdning til traditionen. Han har ikke noget problem med, at der i de ydre ceremonier er forskelle fra sted til sted og fra tid til tid. Det er kun en fordel – det er gyldne frynser, som gør kirken smukkere og mere interessant. Og han har ikke behov for at finde tilbage til en bestemt oprindelig kerne og struktur, som betragtes som efterstræbelsesværdig ideal.

Baggers eksempler på forskelle i liturgisk praksis forskellige steder er ikke mange og måske også lidt overfladiske, og jeg kan heller ikke se, hvor langt han er indstillet på at gå. Men den principielle erkendelse af liturgisk variation forekommer mig at være ganske klar, som det fremgår af følgende citat:

Vi see hvor adskilte Folket har været i de Dage udi deris Kirke-Ordning, snart ligesom deris *clima* har været til. Sommestæds drak de bar Vin i Sacramentet, og sommesteds Vin blandet med Vand, alligevel dette var ikke af lige Natur med

² Paul F. Bradshaw: *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*. Second Edition, London: SPCK 2002, forordets s. x.

dennem, som kunde, eller burde forandris. Sommestæds knælede de i deris Bønner, sommesteds laa de plat paa deris Ansigter og opløftede deris Hænder til Himmelen, sommestæds gav mand dem det velsignede Brød i Munden, sommestæds tilstædde mand dem at tage det i Hænderne. (b1^v-b2^r)

En tydelig begrænsning i Baggers villighed til at acceptere liturgisk variation ligger i hans skelnen mellem ydre og indre, mellem ceremonier og lære. Og det ligger også i udtrykket »gyldne frynser«. Den liturgiske variation sammenlignes med tøjmode, som skifter ustandseligt og varierer med årstiderne. Men det forudsættes, at personen er den samme, selv om vedkommende bærer forskelligt tøj til forskellige lejligheder. Det er dog svært at få afklaret, hvornår man ifølge Bagger går fra ydre ceremonier, som uden problemer kan være forskellige, til centrale læreudsagn, som forudsættes at skulle være uforandrede.

Alterbogens perikopeordning

Et naturligt spørgsmål, når det drejer sig om et forord til alterbogen, er spørgsmålet om perikopeordningens alder og dens geografiske indplacering. Baggers svar på spørgsmålet om alder er, at det kan man ikke sådan uden videre svare på. Det kan lyde undvigende, men er nu efter min vurdering et ganske fornuftigt svar. Med Baggers egne ord lyder det således:

Det maa og vel saa være, som nogle mene, at mand i Begyndelsen har læst Pauli Epistler allene, og siden efter Tidernis Forandring lagt de andre Apostlers til, ligesom mand den Tid for got har befundet. Men ingen kand dog saa egentlig sige, naar disse Texter, som vi nu bruge, baade af Evangelio og Epistlerne, ere allerførst anordnede; i hvor vel jeg ej vil tvile, at de som brugis til de høje Fest-Dage, ere jo lige saa gamle, som

Festerne selv, hvilket og de gamle Calender klarligen udvjse.
(d2^v)

Bagger indfører en skelnen i spørgsmålet om perikopeordningens alder. Efter hans vurdering er der forskel på festperikopernes alder og de almindelige søndagsperikopers alder. Og efter hans vurdering er perikoperne til festerne nok lige så gamle som festerne selv, mens søndagsperikoperne sandsynligvis er blevet fastlagt senere. Hvad angår søndagsperikoperne overvejer han fire muligheder, som i runde årstal er 200, 400, 600 og 800 e. Kr., og han mener, at det mest sandsynlige nok er det seneste årstal, eller måske snarere midt imellem. Han ender altså nærmest med at konkludere 700-tallet. Det er et ret forsigtigt skøn, men et skøn der også ville give god mening i dag.³

Grundlæggende i denne sammenhæng er hans erkendelse af, at der er tale om en udvikling over en lang periode, og at perikoperne i den nuværende ordning ikke nødvendigvis er blevet fastlagt på samme tidspunkt, men kan være kommet til på forskellige tidspunkter. Og jeg deler i hvert fald hans vurdering af, at festperikoperne normalt er ældre end de almindelige søndagsperikoper.

I det seneste nummer af Kirkehistoriske Samlinger har jeg en artikel om forandringerne i brugen af gammeltestamentlige perikoper på reformationstiden.⁴ Min pointe er her bl.a., at vores gamle tekstrække på samme tid er i tæt forbindelse med den middelalderlige ordning (og dermed også en oldkirkelige), men at der samtidigt skete en reduktion, som betød en grundlæggende forandring i ordningens arkitektur. Sådanne overvejelser lader

³ Jfr. bl.a. Würzburger Comes, som er den ældste romerske epistelliste og afspejler forholdene i Rom i 600-tallet. De fleste epistler i den danske tekstrække kan genfindes her, men epistlerne i trinitatistiden er endnu ikke knyttet til en bestemt søndag. Jfr. min artikel *Würzburger Comes* i *Patristik* 10 (2009).

⁴ Holger Villadsen: *Gammeltestamentlige læsninger og kirkeår i Danmark på reformationstiden*, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2010, 7-49.

Bagger ikke til at være i nærheden af. Hans overvejelser drejer sig kun om forandringerne og udviklingen i oldkirken. Og hans spørgsmål er: Har vi de gamle med os eller ej? Og hans svar er: Jo, vi har de gamle med os, men vi er ikke tilbage hos apostlene. Han er ikke ude på et projekt svarende til grundtvigianernes i 1800-tallet, som ville føre apostolikum tilbage til apostlene. Bagger forsøger at være en mere besindig historiker og har tilsyneladende heller ikke samme behov for at forsøge at trække linjer helt tilbage til apostlene. Men det drejer sig jo for Bagger heller ikke om lære, men derimod kun om ydre ceremonier – gyldne kvaster.

Bedømt ud fra noterne bygger Baggers stillingtagen ikke på selvstændig undersøgelse af relevante kilder, og han nøjes normalt med at referere sekundærlitteratur. Men hans bibliotek indeholdt i et vist omfang kildeudgivelser og samlinger af liturgiske tekster, så han har haft en vis mulighed for at sætte sig ind i sagerne på egen hånd.

Spørgsmålet om perikopeordningens oprindelige geografiske udgangspunkt bliver ikke klart og eksplicit rejst af Bagger. Implicit lader han til at forudsætte, at ordningen er af romersk og vestlig oprindelse. Som forhenværende kortvarig professor i orientalske sprog i Lund, er han naturligvis opmærksom på de orientalske kirker og de orientalske liturgier, så han overser ikke, at der er andet i verden end romersk og vestlig liturgi; men han går ikke for alvor ind på variationsbredden i oldkirkelige perikopeordninger. Det kommer kun til udfoldelse i små glimt og i et ønske om, at nogen vil påtage sig en nærmere undersøgelse af perikopeangivelser i bibelhåndskrifter.

Lectio continua

Alterbogens perikopeordning går altså ifølge Bagger tilbage til formentlig 700-tallet. Men hvad gjorde de før den tid? Det typiske svar i dag er: I begyndelsen var lectio continua. Men det er

ikke videre Bagers svar – og det vil heller ikke uden videre være mit svar.

Nu bruger Bagger ikke begrebet *lectio continua* og kender måske slet ikke begrebet, men fænomenet kender han og forholder sig til. Han kender det blandt andet fra de reformerte, som mener, at det er den rigtige måde at udvælge bibeltekster på til gudstjenestebrug. Og det er vel netop dette forslag, som Bagger især bruger forordet til at tage afstand fra. Og i den sammenhæng arbejder han med en distinktion mellem gudstjenester på hverdage og gudstjenester på søndage. På hverdage har det i oldkirken været almindeligt med *lectio continua*, men et perikopevalg, som har været den lokale biskops eller prædikants frit valg. Han refererer fx til Origenes' homilier. Og det betyder også, at perikopevalget har været frit. Det har ikke været fastlagt på forhånd. Og det har ikke uden videre været gentaget i samme form næste år.

Ved prædikener på hverdage, sådan som det kendes fra kirkefædrenes homilier, har det været almindeligt at fortsætte, der hvor man slap sidste gang. Men det har ikke været noget, der har været sat i fast system og blev gentaget efter et fast mønster år efter år. Det var noget, som den enkelte biskop selv frit bestemte. Som aktuel parallel henviser Bagger til samtidig praksis med præsternes ugeprædikener, hvor der heller ikke er foreskrevne tekster i alterbogen. Efter mine begreber er det ikke *lectio continua*, men frit tekstvalg. Den definition kan nok diskuteres, men jeg vil fastholde, at der er en principiel forskel på et frit tekstvalg og et fast tekstvalg, der er bestemt på forhånd. Bagger skriver således om læsninger på hverdage:

Hvad de hver Dags Lectier angaaer, da er jeg nok der om i Meening med *Huetio*,⁵ at det i Begyndelsen har staaet til Bisperne at forordne der til hvad Texter de selv vilde, hvilke for

⁵ Petrus Daniel Huetius / Pierre Daniel Huet (1630-1721). Jeg har ikke fået identificeret værket endnu. Det kan muligvis være fra hans udgivelse af Origenes.

den skyld af Fædrene ere kaldte *ἀναγνώσεις* eller *ἀναγνώσματα*, det er Lectier. Og naar jeg ret eftertænker de *Homilier* og Prædikener, som endeel af Fædrene har efterlat os over adskillige Bibliske Bøger, kand jeg intet andet slutte, end at de paa den Tid har taget sig visse Bøger for at læse og forklare saaledis, at de altid har begynt der, hvor de slap sidst, paa den Maade, som vore Præster endnu plejer at gjøre i deris Uge-Prædikener. (c4^v-dr^v)

Mens der på hverdage i oldkirken har været frit tekstvalg, har det efter Bagers vurdering været anderledes på søndage. Her har der altid været fast tekstvalg.

Men om Søndagen finder jeg, at de altid har haft deris visse Evangeliske Texter at læse og forklare, saa at enhver Evangelist har haft sin visse Tid, naar den skulde læsis, om mand ellers kand troe *Allatio*,⁶ som denne Afdeeling udførligen beskriver. Det første forsikrer os *Chrysostomus* selv om, og skulde mand vel slutte af hannem, at samme Texter har altid været stadige til sine Dage. (dr^v)

Den ordning, som Bagger her beskriver, ser ikke ud til at være den romerske ordning, men en græsk ordning i den østlige kirke, i den tidlige byzantinske kirke med centrum i Konstantinopel.⁷ Bagger forudsætter tilsyneladende, at denne ordning er ældre end den ordning, som er gået videre til den danske kirke. Bagers henvisning til Chrysostomos tyder på, at han mener, at vi er tilbage i tiden omkring år 400. Men holder nu næppe stik.

Hvis vi sammenligner med det gammelarmenske lektionar, som med ret stor sikkerhed afspejler forholdene i Jerusalem be-

⁶ Leo Allatius (o. 1586-1669). Bagger henviser til hans afhandling *De dominicis et hebdomadibus Græcorum ...* Coloniae Agrippinæ 1648.

⁷ Det mangler endnu at blive verificeret ved et opslag i pågældende værk af Leo Allatius, at det drejer sig om den byzantinske ordning.

gyndelsen af 400-tallet, kan vi her se, at der kun er valgt tekster til 5 søndage i årets løb. Og det er jo ikke ret mange ud af årets 52 søndage. Jeg er tilbøjelig til at bruge det gammelarmenske lektionar, som en slags nøgletekst til forståelsen af, hvordan perikopevalg og kirkeår udviklede sig i oldkirken. Og hvis man vil stifte bekendtskab med det i en dansk version, kan jeg henvise til en artikelsamling, som jeg netop har udgivet.⁸ Hvis man andre steder i oldkirken i 400-tallet har gjort som i Jerusalem, havde man altså på dette tidspunkt endnu ikke helt faste tekster til alle søndage.

Baggers formodning om, at der »altid« har været bestemte evangelietekster til hver søndag, kan næppe holde stik i forhold til den aktuelle viden om de tidligste perikopesystemer i oldkirken. Det græske byzantinske system, som han henviser til i Leo Allatius' beskrivelse, er formentlig først udviklet som en reform i 600-tallet – og er dermed ikke ældre end den romerske ordning, som er gået videre til europæisk middelalder og dansk efterreformatorisk ordning. Der er efter min vurdering snarere tale om en geografisk variation end om en kronologisk variation.

Efter mit skøn har Bagger ret i at forsøge skelne mellem perikopevalget på hverdage og perikopevalget på søndage. Og han har formentlig også ret i at mene, at der ikke har været tale om lectio continua på søndage. Det overleverede byzantinske system er i nærheden af lectio continua, når det har Matthæus-søndage, Lukas-søndage og Markus-søndage – sådan som Bagger nævner under henvisning til Allatius. Men der er ikke tale om egentlig lectio continua, men om banelæsning, hvor man springer i teksten (og normalt kun springer fremefter). Men systemet er – som allerede nævnt – formentlig først udviklet ved en liturgiske reform i 600-tallet – og banelæsningerne er formentlig først kommet til ved denne liturgireform.

⁸ Holger Villadsen: *Perikoper og kirkeår i oldkirken. Jerusalem, Konstantinopel og Rom*. København 2010. Side 71-100 er der et genoptryk af en artikel om *Brugen af Det gamle Testamente i det ældste lektionar fra Jerusalem*.

Perikopestruktur

Det sidste spørgsmål som jeg vil forsøge at tage op, er spørgsmålet om perikopestruktur. Formuleret på den måde er det ikke Baggers spørgsmål, men snarere mit spørgsmål. Men Bagger berører det ud fra forskellige synsvinkler, og det er især på dette punkt, at jeg personligt finder Bagger tankevækkende og interessant.

En grundlæggende teori på dette område i nyere tid er, at der oprindeligt i oldkirken har været tre læsninger: en gammeltestamentlig læsning, en epistellæsning og en evangelielæsning. Denne oprindelige struktur knytter til ved den jødiske synagogegudstjeneste og fortsætter med til indledning at have en gammeltestamentlig læsning, eller måske to. Kirken udvider i første omgang synagogegudstjenestens læsninger med to læsninger fra Det Nye Testamente: Epistel og Evangelium. Men den historiske udvikling medfører efterfølgende i 400-tallet og 500-tallet, at den eller de indledende gammeltestamentlige læsninger falder bort, hvorefter der tilbage står to nytestamentlige læsninger: epistel og evangelium. Denne trelæsnings-teori kender Bagger tilsyneladende ikke. Jeg ved ikke på nuværende tidspunkt, hvor gammel teorien er, den findes i hvert fald i 1800-tallet. Men der er ikke spor af denne teori hos Bagger. Og hvad forestiller han sig så?

Bagger lader til at forudsætte, at der på søndage kun har været to nytestamentlige perikoper: en epistel og et evangelium. Og han lader også til at forudsætte, at denne ordning med faste perikoper til de enkelte søndage går langt tilbage i tiden – at den i hvert fald fandtes på Chrysostomos' tid og altså eksisterende omkring år 400, og måske allerede i 300-tallet. Han reflekterer i denne sammenhæng tilsyneladende ikke over, at hans egen alterbog også har gammeltestamentlige læsninger på 7 helligdage – eller han har måske netop været bevidst om, at gammeltestamentlige læsninger i den danske alterbog ikke blev brugt på søndage, men kun på skæve helligdage (hverdage)?

Det spørgsmål, som Bagger selv er mest optaget af i denne sammenhæng er, om evangeliet blev læst på hverdage, eller om

hverdage var reserveret til gammeltestamentlige læsninger. Og i denne sammenhæng er der to tekster, som han er særlig optaget af. Den første er det tidligere omtalte citat fra kap. 67 i Justins første apologi; den anden er en bestemmelse på Laodikea-konciliet ca. 365 om læsning af evangelietekster på lørdage. Og begge tekster vedrører perikopestruktur. Ifølge Bagers læsning af Justin-teksten siger den, at man ikke i samme gudstjeneste læste fra både Gammel Testamente og Ny Testamente. Laodikea-konciliet bestemte, at evangeliet skulle læses på lørdage. Og det kan måske betyde, at man før den tid kun havde læst gammeltestamentlige tekster på lørdage.

Når Bagger er optaget af Laodikea-koncils bestemmelser, skyldes det vel primært, så vidt jeg indtil videre kan se, at det var en tekst, der var fundet for nylig og blev debatteret i samtidens teologiske litteratur. Jeg kan i hvert fald ikke se nogen aktuel pointe hos Bagger.

Laodikea-konciliet er ikke et økumenisk koncil, men et mere lokalt koncil, formentlig for Lilleasien. Man kender ikke det præcise årstal for konciliet, men det er efter Nikæa 325 og før Konstantinopel 381. Hvis man skal sætte et årstal på, vil jeg foreslå ca. 365 (plus/minus 20 år). Indtil videre har jeg kun haft adgang til Laodikea-konciliet bestemmelser i Per Beskows svenske oversættelse i Svenskt Patristiskt Bibliotek, bind I. Her lyder kanon 16:

16. Evangelierna tilsammans med andra skrifter skall läsas på sabbaten.

Lidt længere fremme er der en anden bestemmelse om kristnes forhold til sabbaten, og den lyder således:

29. Kristna bör inte följa judisk sed och ta sig ledigt på sabbaten, utan de skal arbeta på den dagen. Om de kan, skall de i stället ta sig ledigt på söndagen, som det anstår kristna. Om de viser sig följa judisk sed skall de vara uteslutna inför Kristus.

Det var åbenbart til drøftelse i 1600-tallet, hvordan disse bestemmelser nærmere skulle forstås, og en af tolkningerne var, at evangeliet før konciliet i Laodikea kun var blevet læst om søndagen i tilknytning til nadveren. Men Bagger har nu vanskeligt ved at tro, at det skulle være tilfældet. Han skriver i forordet:

Men jeg veed ikke, om jeg aldelis tør samtykke med *Jobo Ludolfo*,⁹ den berømte Polyhistor, som ibland andet skriver med stor Tillid, at Evangelium var aldrig tilforn læst, uden om Søndagen, førend det blev saa besluttet til *Laodicea*, at det og skulle læsis paa Sabbathsdagen. Ti enddog det er vanskeligt at kunde slutte noget vist der om, hvad i de første Tider efter Apostlene er bleven læst i de Christnis daglige Forsamlinger; mand skal og ej af det, som Fædrene har efterlat os, saa lettelig kunde gjøre forskiæl imellem de Daglige og Søndags Læsninger; Saa er det dog ej vel troligt, at de Christne, udi alle deris Forsamlinger for *Constantini* Tider, aldrig skulle læst det trøstefulde Evangelium, uden om Søndagen, ... (c2^v-c3^v)

Bagger er altså skeptisk over for Ludolfs tese og finder den ikke helt sandsynlig. Selv om han anfører modargumenter, er han tilsyneladende ikke totalt afvisende over for Ludolfs tese. Som argumenter imod henviser han til udsagn hos Basilios, Tertullian og Cyprian, samt det faktum, at nytestamentlige håndskrifter indeholder indeholder opdelinger i så mange perikopeafsnit, at der er tekster til flere gudstjenester end blot søndagsgudstjenester. Bagger finder det mest sandsynligt, at man også på hverdage i mange tilfælde har læst evangelietekster.

Jeg kan godt forstå Bagers usikkerhed og tvivlen. Men hvis vi ser på det gammelarmenske lektionar fra begyndelsen af 400-tallet, som Bagger ikke kendte noget til, finder vi faktisk der adskil-

⁹ Jobus Ludolfus / Hiob Ludolf (1624-1704). Bagger henviser til hans bog *Historia Æthiopica* fra 1681.

lige gudstjenester, hvor der kun er gammeltestamentlige perikoper. Det gælder helt konsekvent hverdagsgudstjenesterne i fastetiden. Her er der kun gammeltestamentlige læsninger, enten to eller tre. Hvis der er to, er det fra henholdsvis loven og profeterne. Hvis der er tre, er det loven, skrifterne og profeterne. Men normen i det gammelarmenske lektionar er, at der slutes med en evangelielæsning. Det gælder også helgendage på kalenderfaste datoer, som jo oftest vil falde på hverdage og ikke på søndage.

Jeg kan ikke blive helt klog på, hvad Bagger egentlig mener her. Men så vidt jeg kan se, forudsætter han en historisk udvikling, hvor det i 100-tallet, som vi får et lille indblik i via Justin-citatet, var sådan, at man læste fra enten Det Gamle Testamente eller fra Det Nye Testamente. Senere udviklede det sig sådan i 200-tallet og 300-tallet, at man konsekvent altid læste et evangelium ved nadvergudstjenesterne om søndagen, men at man i mange tilfælde også læste et evangelium ved hverdagsgudstjenester.

Jeg slutter selve foredraget med det citat fra Baggeres forord, hvor han forsøger sig med en tolkning af Justin-citatet:

Men dette skulle jeg vel troe har maa skee været den berømte *Ludolfi* mening, at Evangelium paa de Tider blev ikke læst tilforn om Sabbathen, tillige med det gamle Testamente, førend det saaledis blev anordnet i det forberørte *Concilio* til *Laodicea*. Ti saa finder jeg at have været maneer i *Justini* Tider, at mand ikke i een Forsamling har tillige læst baade af det Gamle og det Ny Testamente, men ikkun een af Delene, som hand selv klarligen vidner. Ellers maa jeg vel give det efter, at Evangelium blev fornemmelig læst om Søndagen, da *Communionen* og mest forrettedis, men at det aldrig skeede i de andre Forsamlinger, eller Uge-Prædikener, der om finder jeg intet hos nogen af Fædrene, som det kand stadfæste, men snarere det, som er der imod, som af det foregaaende kand fornemmis. (c4^{rv})

Jeg er tilbøjelig til at mene, at Bagger har ret i, at Justin er ganske klar på dette område, og at det nok kunne fortjene at kunne fortjene at blive brugt som udgangspunkt for en fornyet overvejelse af, hvordan den ældste kirke helt konkret forholdt sig til sine jødiske rødder, når det drejer sig om gammeltestamentlige læsninger i den kristne gudstjeneste.

Afslutning

Til afslutning nogle få bemærkninger:

Bagger rejser flere spørgsmål af relevans for oldkirkelig liturgi. Jeg har her kun drøftet dem, som jeg finder mest centrale og mest interessante. Og det er også endt med, at spørgsmålene i højere grad er blevet mine spørgsmål, end Baggeres spørgsmål. Men jeg har da bestræbt mig på at lade ham komme til orde.

Det er nok fremgået, at jeg har en del til overs for Hans Baggeres oldkirkelige diskurser på det perikopehistoriske område. Men jeg vil naturligvis ikke drømme om at bruge ham som dokumentation for noget eller som belæg for noget – udover som kilde til hans egne opfattelser og samtidens opfattelser – og som inspiration til at rejse nogle spørgsmål, der i mellemtiden er gået mere eller mindre i glemmebogen.

Og jeg har heller ikke noget behov for at lave en apologi for ham og hans synspunkter. Men jeg er positivt overrasket over, hvor godt hans vurderinger holder stand i forhold til moderne perikopoforskning – i hvert fald i forhold til min tilgang til emnet.

Forordnet Alterbog
udi
Danmark og Norge.

[Kiøbenhavn, Aar 1688]

Hans Bagger

Ønsker den gunstige Læser, og særdelis alle retsindige Lærere og Prædikere udi Danmarks og Norgis Riger Nåde, Barmhiertighed og Fred af Gud Fader, og vor Herre Jesu Christo!

Det som en god Politi er for en velskikket Republicq, det samme er en god Skik og Orden for Guds Kirke. Ingen af Delene har nogen sinde vel kundet savne disse tvende. Ti hvor ingen Politi er, der gaar det som i Dommernis Tid, da der var ingen Konge i Israel, (a.)¹⁰ en hver gjør **[arv]** hvad hand vil, og som hand vil. Og hvor ingen Orden er i Guds Tieniste, der bliver den som deris i Samaria (b.), og jeg kand vel sige derom, som der staar om Babels Bygningsmænd, (c.) Folket blandis med hinanden, og dog adspredis. Det var ej uden Aarsag, at Gud af Begyndelsen gav Menniskene en Lov om det forbudne Træ (d.), en Ting, som ellers i sig selv var ej skadelig. Var det ikke nok, at hand havde plantet sin Lov i deris Hierter (e.)? at de viste, at gjøre det gode og skye det onde? Var det ikke nok, at hand havde givet dennem sin Kundskabs Lov (f.)? at de kiendte deris Skabere, og elskte hannem? Men hand vilde end ydermeere vise dennem en *Character* paa hans guddommelige Herredømme, at hand efter sin behage-

¹⁰ I alterbogen er noterne anført som fodnoter. Her findes de som slutnoter, men med opretholdelse af de oprindelige notehenvvisninger.

lige Villie kunde baade forbyde det, som i sig selv ikke var ont, saa og igien paabyde det, som mand ellers uden Synd kunde efterlade. Og hvad har jeg fornøden at søge andet Fundament til den Lydighed vi ere Guds Kirke skyldige, end og udi de indifferente Ting, naar de paabydis (g.), end udi den, som Gud selv allerførst udi lige Poster fordrede af vore første Fædre? Ti saa har Skik og **[azr]** Orden i Guds Kirken haft sin begyndelse tillige med Kirken selv, de skal og begge en gang endis tillige, og begravis paa een Tid med hin anden. Og sandelig jeg veed ikke, paa hvad maade Guds Børn skulde enten samlis tilhaabe, eller og tiene Gud offentlig tilsammen, dersom ingen Skik, eller Orden skulde være. (h.) Det var Jødernis store Ære i det gamle Testamente, at Gud havde gjort sin Tieniste saa herlig hos dennem, og jeg finder det antegnet som et sært Privilegium, dennem var i saa maader bevist frem for alle andre, (i.) Men vi vide, at denne Lovgiver ophørte i Israel, da Spiret vigede bort fra Iuda (k.), og fordi Loven selv havde sin henseende paa Christum, derfor maatte Skyggen vige, da Legemet fremkom. (l.) Saaledis ere de Jødiske Skikke eengang hendøde med Christo, og deris Tid blev fuldkommen, da alting blev fuldkommet (m). De som nu paa sine stæder grave dem op igien, nu de ere forraadnede, og kand ikke anderledis lugte for de Christne, end Lazari Legeme i Graven (n); De som i haabetal kalde dem frem igien til et nyt Liv, ikke som de engang vare begravne, men snarere hensaede til en stor og overflødig Høst **[azv]** af u-endelig Altere, Præster, Ofringer, Renselser, og andet saadant meere, monne de ikke retteligen være, efter denne Dom, som Augustinus engang har fældet over dennem (o.), de dødis Voldsmænd, og ugudelige Forstyrreere? Dog maa ingen derover gjøre sig den Tanke, at med de Jødiske Ceremonier skulde derfore alle andre Ceremonier, al Skik og Orden paa eengang være begravne og afskaffede. Den Jødiske Lov døde og blev begravne, som var given af Mose om deris Skikke, men ikke alle Skikke døde. Der vare nogle ikkun til Sømmelighed allene, og de ere endnu til hos os ligesom af Begyndelsen. De prædikede i deris Tempel (p.), og vi gjøre det samme i vore Kirker.

De havde en Prædikestoel, hvor hand stod, som forkyndede Ordet, (q.) vi have ligesaa (r.). De gave deris Børn Navne i Omskærelsen (s.), vi gjøre det samme i Daaben (t). De læste altid i deris Forsamlinger et stykke **[a3r]** af den Hellige Skrift for Folket (u.), vi ligesaa. (x.) De sang Psalmer efter visse Melodier (y.), og vi ligesaa (z.). Med meget saadant meere; Ti Christus kom ikke at opløse og forstyrre al Orden, men hand føjede sig selv efter den, som hand fandt for sig, og beskikkede alting ordenlig for os, at hans aandelige Brud, den Christen Kirke, maatte være som Kongens Daatter dejlig baade udvortis og indvortis (aa.). Vel vide vi, at vi ere oversatte formedelst Christum til Frihed, at vi ikke videre ere bundne til de Jødiske Love, (bb.) og i det fald kand vi vel sige det Paulus før sagde, jeg har lov til alle Ting (cc.). Men mand faar vel her at see sig fore, at mand ikke missbruger denne Frihed (dd.), og da skulle vi besinde, at alle Ting ere ikke til Opbyggelse (ee.). Hand som eengang har sagt os fri fra andris Domme i slige Sager, (ff.) hand har og sagt, at alle Ting skulle gaa skikkeligen og ordenligen til hos os. (gg.) I denne henseende har og Apostlene **[a3v]** haft sine Ceremonier i deris Dage, som kunde føje sig paa de Tider. Vi læse om Hændernis Paalæggelse i Daaben (hh.), og Præste-Vielsens (ii.); Vi læser om Fodetvætten (kk.), om de sygis Salvelse (ll.), og den Skik Paulus holt i den Corinthiske Menighed, at Mændene skulde bede med aabne Hoveder, og Qvinderne med tillukte (mm.). Hvorover Tertullianus i sin Tid tog Lejlighed at skrive imod det Carthaginensiske Qvindekion den Bog *de velandis virginibus* (nn.), og i saa maade søgte at føre denne apostoliske Skik igien i Brug hos dennem. Det er vel ikke Tvil, at der jo har været mange andre brugelige Ceremonier i Apostlernis Tider, men eftersom vi har fast intet om de Tider, som os er efterlat troværdigt, det vi sikker kand bygge paa, (oo.) uden de Canoniske Skrifter, saa skulde det billigen ansees for en stor Daarlighed, om vi for vist vilde sige, hvilke de vare. Ingen maa derfor forbinde os saaledis, at vi enten nu skulde bruge de samme Skikke og Ceremonier **[a4r]**, som der vare i Brug i de Dage, eller og bevise, at de,

som vi nu have, ere komne fra Apostlerne. Wi staa i vor Frihed efter Apostelens Formaning, og efter at Gud har givet sin Kirke Magt selv at beskikke al saadan udvortis Prydelse (pp.), er det skeet, at Christenheden har udvalt sig visse Ceremonier og Skikker, ligesom for hvert stæd best og beqvemmeligst kunde eragtis. Thi Christi Brud har altid været klædt paa sin egen måde, og ligesom et Klædebond, saa har og hendis Kiortel altid haft sin model forandret efter Tiden og Stæden. Den, som nu vil binde os til de apostoliske Skikker, hand skal maa skee vel finde det besværligt at lære os her i Norden at bruge Disciplernis Skosoller (qq.), særdeelis om Vinteren, og at gaa med en Sømmeløs Kiortel, som Christus (rr.). Dette og andet meere gjorde de paa den Tid, det vi ikke nu har fornøden at gjøre paa denne Tid. Ti aldrig har GUD tænkt at lægge os nogen Trældom paa med deris Exempler i sadsanne Poster, efterdi deris Lærdom allene forbinder os, men ikke deris Sæder og Ceremonier. Ikke heller har Christus og hans **[a4v]** Apostle gjort alle Ting, at vi der udi skulde efterfølge denem. Jeg skal intet tale om deris Mirakler og underlige Gierninger, hvilke vi ej kunde gjøre, men der er andet foruden, som vi ej tør ved at gjøre. Er det vel nu fornøden at have alle Ting tilfællis (ss.)? eller hvad forbinder os til at døbe vore Børn i de rindende Floder, som de paa den Tid gjorde (tt.)? skulde nogen vel vilde paalægge os at gaa fra vort eget Bord til Guds Bord (uu.)? eller kand det vel billigen fordris af os at ligge i hver andris Skiød, naar vi ere til Herrens Nadvere (xx.)? den, som for anden naturlig Aarsag ikke kand æde Blod, maa ej tænke, at andre derfor synde som æder det. Da var det til Christi Kirkis beste, som stod i sin første Grøde, at mand i Begyndelsen føjede sig noget lidet efter de nyfødde Christne af Jøderne, paa det de ikke maa skee der over skulde stødt sig, at mand saa hastig afskaffede alle de Skikker, som Gud selv fordum hafde budet sit Folk, og i saa maader slutte deraf lige Ubestandighed i vor christelige Troe og Bekiendelse. Ti det var saa **[bir]** langt fra, at Apostlene med det *Synodal decret* til Jerusalem (yy.) vilde paabyrde Christi Bekiendere nogen sær og

stadig Afhold fra at æde Blod, som en Ting der endelig var fornøden for en god Christen, at Paulus end og kalder slig Lærdom Diævelens Lærdom (zz.); men alleniste, at de nyfødde Christne ej skulde forargis, som altid hafde været vante fra Blod af deris Barndom op. Og i den Henseende stod den Apostoliske Forandring ikkun til Jerusalems og Tempelets Ødelæggelse; Men siden dens Mure ere nedlagde i Aske, og der er intet meere Haab til dens Oprejsning, aldrig fra den Tid er nogen videre der til forbunden (aaa.). Det var jo billigt, at den Jødiske Synagoge, som af Gud selv hafde sin Oprindelse, skulde saaledis med Ære begravis, og ikke for hastig nedbrydis, ligesom et andet afgudiske Tempel. Og hvo merker da ikke, hvad Forskiæl der er imellem de Bud, som Christus og hans Disciple paabød af alle at efterkommis altid, og imellem de Ceremonialske Ordninger, som ikkun til sin visse Tid og Stæd vare anordnede? de første *obligerer* os alle, og kand ikke **[brv]** efterladis af nogen uden Synd; Men den som vil paalægge os de andre med, hand vil visselig gjøre os til Apostlenis Slaver, og ikke til deris Børn. Christus forbød sine Discipler ikke at tage een Stav med sig (bbb.), dog finder jeg to Sværd hos dennem i hans eget Folge. (ccc.) Hafde det været Christi Villie, at alt det, som hand i saa maader een gang hafde befalet, skulde saaledis ævinde- lig efterkommis, aldrig hafde Fædrene i de første Aar efter hans Bortgang enten tort, eller vildet forandre det saa meget i disse Kirke-Ceremonier, som de dog gjorde, langt mindre saa forøget dennem; og da var dog Guds Kirke baade ren, kydsk, ubesmittet og under Fristelsens Hede. Vi see hvor adskilte Folket har været i de Dage udi deris Kirke-Ordning, snart ligesom deris *clima* har været til. Sommestæds drak de bar Vin i Sacramentet, og sommesteds Vin blandet med Vand (ddd.), alligevel dette var ikke af lige Natur med dennem, som kunde, eller burde forandris. Sommestæds knælede de i deris Bønner, (eee.) sommesteds laa de plat paa deris Ansigter og opløftede **[b2r]** deris Hænder til Himmen (fff.), sommestæds gav mand dem det velsignede Brød i Munden (ggg.), sommestæds tilstædde mand dem at tage det i Hæn-

derne. (hhh.) Og hvo veed ikke hvad Forskiel der har været paa deris Fasten i de første Tider efter Christum (iii.)? Dersom nogen af slig Forandring i Ceremonier vil slutte lige Forandring i Lærdom, da vil jeg vise hannem hen til Salomons Due (kkk.), og da vil jeg spørge, om Duen er ikke een, fordi den har adskillige Fiære? Ligesom der er ikkun een Verden, enddog der ere mange Lande, og adskillige Stæder i Landene, saa er der og ikkun een Kirke, enddog der er mange slags Folk, og adskillige Skikker hos dennem. Og saa længe der er een Troe, een Herre, een Daab (lll.), saalænge er den dog ikkun een, i hvor adskilt den end monne være i sine Ceremonier. Og det er vel *observeret* af de Lærde, at den Forskiel som er i Skikker, har altid været et vist *argument* paa dens Enighed i Troen. Jeg tør og vel sige, at den Enighed, som er saa sprinklet med Forandring i **[b2v]** Sæder, gjør Guds Kirke saa meget dejligere udvortis, at mand kand sige med David (mmm.), Din Brud stod hos din Højre Haand i kostelige stukne Klæder, men af idel Guld. Ti hvad ere vore Kirke-Ceremonier andet end de gyldene Fryntzer paa Brudens Klæder af adskillige Farver? hvor ved mangan een ofte dragis til den sande og eniste Guds Kundskab, som er ikkun een sand Gud, een og den samme Guds Aand (nnn.), enddog hand er adskillig i sine Gaver, og virker alle Ting i alle, at hand, efter sit Løfte (ooo.), vil gjøre sin Brud gyldene Spænder med adskillige Sølv-prikker. Jeg læser hos *Baronium* (ppp.), om hand ellers kand staa til troendis, at Paulus selv skulle have indstiftet adskillige Ceremonier i adskillige Kirker; saa at det kand slet intet gjøre til Guds Kirkis Forandring i sig selv, at den enten ere grækisk eller Latinesk i sine Skikker, naar den ikkun er enig i Troen og den sande rene Lærdom. Hand skal derfor gjøre baade sig selv og os stor Uræt, som vil enten beskyldte vore Ceremonier, eller og plat fordømme dennem, fordi de ere ikke ligesom de Apostoliske **[b3r]** i fordem Tider, og for den Skyld afsondrer sig fra Guds sande Kirke, alligevel den lærer den rette Tro til Salighed. Ti dersom det er ingen Skam for Christi Brud, at hun priser sin Herre og Brudgom med alle Folkis Tungemaal paa Jorden

(qqq.), hvi skulle det tillæggis hende som en Ubestandighed, at hun smykker sig udvortis paa adskillige Maader? saalænge hun bliver uforandret i Tro og Kierlighed til sin rette Herre og Hønbønde, saa at hun ikke dis mindre bliver altid den ene og den frommeste; een i Hovedet, at hun kiender ikkun en Herre; een i Hiertet, at hun har ikkun een Tro; og een i Ansigtet, at hun har een Daab, og ikke sminker sig som Jeroboams Hustrue (rrr), men er i dag ligesom hun var i gaar. Det skikker sig ikke at mand bruger det til Rygaasen, som er sat til Husets Grundvold. Gud hafde udvalt saadanne Bygnings-Mestere, for at lægge de første Stene til sin Kirkis Bygning (sss.), som hand ikke tænkte at bruge til at opbygge dens Mure. Har vi ikkun den rette *substance* af Christi og Apostlernis Lærdom hos os, hvad ville vi bekymre os for **[b3v]** Skyggen der af? Og efterdi Gud har hverken budet os anderledis, eller og forbudet os at være saaledis, er det deris blotte Ondskab at tilregne, som længer ville *disputere* med os om det, hvilket Christus selv har sat i voris egen christelige Frihed at giøre, eller lade (ttt.). Og naar vi dette ret betænke, kand det lidet bekymre os, at vore Ceremonier beskyldis af andre, enten at de ere for mange, eller og for faa, al den stund de ere opbyggelige (vvv.), og ej afgudiske, daarlige, eller usømmelige. Ti siden Evangelii Lys brød kraftig frem hos os, at mand saae hvilket sort var, og hvilket hvidt, har mand været omhyggelige for at afskære den store Haab af disse ugudelige Trevler og alt det, som enten var latterligt, spotteligt eller ugudeligt, og derimod beholde ikke alleniste det, som mand viste at være kommen fra Apostlene, men end og andre Ceremonier derforuden, hvilke mand agtede at kunde være til Opbyggelse, og til en god skik i Guds Kirke. Ti anderledis maa mand ikke omgaaes med den Frihed vi har i saadanne Kirke-Ceremonier, end at de, som Dyden (xxx.), altid beholde det mellemste Sæde, saa vi ikke enten giøre for meget af **[b4r]** dennem, og til egne dennem nogen sær Kraft, som Papisterne giøre (yyy.), eller og for lidet, og saa aldelis foragte og fordømme dennem, som Anabaptisterne og andre med dennem. Det vilde falde alt for

langt, om jeg i en kort Fortale vilde tage mig for at forklare og *vindicere* dennem alle, som vi bruge. Derfor skal jeg alleniste handle lidet om vore Evangeliske og Epistoliske Texter, som fornemmelig handlis i denne Bog.

Det kand vel ej paatvilis, at dette har jo været en ældgammel Skik i Guds Kirke at læse visse Texter op for Folket af den Helige Skrift, Hvilket jeg end og finder at have været i Brug i Apostlernis Tider (zzz.). Og det er vel troligt, at samme Skik er først kommen fra Jøderne til de Christne; Ti i deris Synagoge hørte mand hver Sabbath offentlig læse ikke alleniste visse Stykker af Mose Lov, men end og sær Texter af Propheterne, hvilke de dog allerførst begynte med i Antiochi Tider, der hand under Livs Straf hafde forbudet, at ingen maatte læse Mose Lov offentlig i Synagogen. Omsider hørte mand begge Dele, baade Mosen og Propheeterne, der det Forbud **[b4v]** ophørte (1.). Og i den henseende kand det her vel tiene os, det Jacobus mælder om i det Mode til Jerusalem (2.), at Moses prædikedes for lang Tid i hver Stad, og læsdis hver Dag i Synagogerne. Deraf kom det, at mand altid, naar Communionen forrettedis, plejede i de Tider at holde en christelig Samtale med hin anden om Guds Ord (3.), ret paa den maade, som de til *Bæroea* randsagede Skriften, der de hørde Pauli Prædiken (4.). Jeg finder end og adskillige Stæder i Pauli Skrifter (5.), hvor Apostelen selv udtrykkeligen befaler sine Epistler at læsis offentlig. Det samme maa vi vel troe at være skeet med Evangelio, hvor om *Justinus* i sin Tid har givet et klart Vidnitzbyrd udi sin *Apologie* til *Antoninum Pium* (6.), hvor dette fornemmelig er værd at mærke, at hand skriver, Christus Jesus selv har befalet Apostlerne at læse alt det for Folket om Søndagen, naar de komme til sammen. Ti enddog de hafde deris Forsamlinger hver Dag, at de altid kunde have Trøst af Guds Ord imod de haarde Forfølgelser, **[c1r]** som Guds Kirke laa under (7.), særdelis indtil *Constantini M.* Tid, da den nogenledis kom til sin Fred igien, saa er det dog klart nok af dette *Justini* Vidnisbyrd, at mand fornemmelig har opvarret denne læsning om Søndagen. Vel finder jeg, at mand i Be-

gyndelsen af Christenheden, har og haft sine Forsamlinger om Løverdagen, eller Sabbathsdagen, og da siger Fædrene os, som vare samlede i det oldgamle og berømmelige *Concilio* til *Laodicea* (8.), at Evangelium blev og den Tid læst tillige med andre Skrifter. Men dog skal ingen understaa sig der af at beskyldte de første Christne, ligesom de hafde været jødiske sindede (9.), og hafde een sær Guds Tieniste paa Sabbathen frem for de andre Dage i Ugen; Ti hvad de gjorde de andre Dage, saavel som paa Sabbathsdagen, kand ej sigis at være skeet paa den Dag, af nogen sær *eneration* for den, mere end for de andre, medmindre mand saae andre *solemniteter* der hos, som jeg ingenstæds kand læse om hos nogen Scribent paa de Tider. Hvorfor ovenbemelte *Concilium* alvorligen befaler (10.), at de Christne skulle arbejde paa **[civ]** Sabbathen, saavel som paa andre Ugedage, og dersom nogen i dette stykke vilde efterfølge Jøderne, og holde Sabbathen hellig, hand skulle være *Anathema*. Vil nogen tænke, at det, som her til *Laodicea* nu blev forbudet, tre hundrede Aar efter Christum og derover (11.), maatte dog være skeet tilforn hos de Christne, ellers kunde dette Forbud agtis som forgævis; da er det vist nok, at det var skeet tilforn, men ikke hos de sande og rette Christne. Ti *Ebion*, den halve Jøde og halve Christen (12.), som hand med sine Tilhængere i andre grove stykker hindrede Christendommens Fremgang, saa gjorde hand og i dette Stykke, at hand holt Omskærelsen lige med Jøderne, og Sabbathen lige hellig med Søndagen (13.). Og paa det andre ikke skulle forføris tillige af disse Kiættere, da har Fædrene i tide tænkt saadant at forekomme, og derfor, under saa haard en Straf, forbudet at hvile paa den Dag, enddog de dermed ikke ville forbyde, at Folket jo maatte samlis paa den Dag, ligesaa vel som andre Dage, og høre det hellige Evangelium læsis for dennem tillige med andre hellige **[c2r]** Skrifter. Dersom nu de vit udraabte *Canones Apostolorum* efter dette *Concilium* skulde dømmis, kand de neppe begaa sig, efterdi de tilholde, at Sabbathen skal være hellig ligesom Søndagen (14.), hvilket ej kand ansees for got Apostolisk. Kunde end nogen ydermere blive i den

Tanke, at de Christne har dog i de Dage holt Sabbathen hellig uden Arbejde, da maa hand dog tænke, at om saa var, saa er det dog ikke skeet til den ende, at de holt med Jøderne, eller eragtede det en Ting, som var fornøden at efterkomme, men alleniste, at de derved har tænkt dismere at kunde lokke Jøderne til sig og Christi Kirke (15.), at de ikke maa skee skulde stode sig paa denem, om de saa plat hafde forkastet Sabbathen i Begyndelsen. Paa denne maade føjede Apostlene sig i det første Mode til Jerusalem (16.), efter de nyføde Christne i adskillige Poster, paa det de ikke ved altfor hastig forandring skulde maa skee igien affalde. Men i hvor vel Sabbathen iblant de Christne blev i saa maader betagen det *Privilegium* for andre at hvile paa den Dag, saa blev dem dog ikke betagen den Ære, at de jo maatte komme **[c2v]** tilsammen paa den Dag, læse Evangelium, og bruge *Communionen* ligesom om Søndagen. Og her skal jeg intet blande mig i den *disput*, som er i mellem *Petavium* og *Casaubonum* (17.), angaaende det Ord $\sigma\upsilon\nu\alpha\chi\iota\varsigma$, som findis i forbemelte *Concilio Laodicensi* (18.), hvad heller der ved skal forstaaes *Eucharistia* og den hellige *Communion* i Sacramentet, eller og det kand udtydis om alle Forsamlinger i Almindelighed. Ikke heller skal jeg noget her mælde, om Sacramentet blev uddeelt i alle Forsamlinger, eller ikke, enddog det er vitterligt nok af *Socrate* allene (19.), at det skeede ikkun een gang, og dersom jeg lægger *Chrysostomum* til, som *Casaubonus* selv citerer, (20.) bliver det endda klarere. Ti hand siger (21.), at Sacramentet holtis ikkun om Søndagen. Men jeg veed ikke, om jeg aldelis tør samtykke med *Jobo Ludolfo*, den berømte Polyhistore, som iblant andet skriver med stor Tillid, at Evangelium var aldrig tilforn læst, uden om Søndagen, førend det blev saa besluttet til *Laodicea*, at det og skulle læsis paa Sabbathsdagen. (22) Ti enddog det er vanskeligt at kunde slutte **[c3r]** noget vist der om, hvad i de første Tider efter Apostlene er bleven læst i de Christnis daglige Forsamlinger; mand skal og ej af det, som Fædrene har efterlat os, saa lettelig kunde gjøre forskiæl imellem de Daglige og Søndags Læsninger; Saa er det dog ej vel troligt, at de Christne, udi alle deris Forsam-

linger for *Constantini* Tider, aldrig skulle læst det trøstefulde Evangelium, uden om Søndagen, hvilket de dog da fornemmelig hafde fornøden at undervise om til Trøst og Husvælelse i de besværlige haarde Tider. Udi hvilken henseende jeg vel kand gjøre mig det til Nytte, som *Basiliius* skriver (23.), at udi hver Forsamling, som skeede, blev altid læst noget af den hellige Skrift. Og hvo vilde vel troe, at det Ny Testamente ikke skulle være der under at forstaa, saavel som det gamle? Det samme finder jeg hos *Tertullianum* længe tilforn (24.), saa at mand ikke vel kand indbilde sig, at de udi deris daglige Forsamlinger intet andet skulle have læst, end det Jøderne før læste under det gamle Testamente. Hvorfore og *Cyprianus* udtrykkeligem mælder om *Celerino*, (25.) at hand læste offentlig for dem hver Dag Loven og **[c3v]** Evangelium. Og hvor til skulde ellers saa mange *ἀναγνώσματα* og *Lectiones* være (26.), som de gamle hafde deelt det Ny Testamente udi saavel som det gamle? hvortil saa mange *tituli*, κεφάλαια, περικοπαὶ og *sectiones*, (27.) som vi finde endnu tilbage udi de ældste *Mss.*? og var vel at ønske, at de, som hafde slige gamle *codices* udi Hænderne, hafde lige Lejlighed til at eftersee dem med Flid, og meddele Christenheden nogen nærmere underretning om deris *distinctioner* og Afdeeling. Jeg vil intet nu udi denne Fortale vit udlade mig om den Handel, hvorledis Bibelen har i de første Tider været deelt, og hvad egentlig de *ἀναγνώσεις* eller *ἀναγνώσματα* vare, som saa ofte forekomme os i Fædrenis Skrifter, enddog det er vist nok, at denne Afdeeling, som vi nu have, kand ikke være meget over 400 Aar gammel i det højeste, enten mand da vil tillegge *Langthonden*, eller og *Cardinal Hugoni de S. Caro*, som de fleeste meene (28.). Det maa vel ogsaa være, som een af voris beste *Theologis* **[c4r]** har dømt i sin Tid, (29.) at den første Lejlighed til de Evangeliske *Sectioner* tog Fædrene der af, at de der ved vilde fornemme Evangelisternes overensstemmelse med hin anden, men det hindrer dog intet, at det jo derforuden efter *Huetii* meening (30.) kand være skeet for dis større bekvemmelighed i at læse dem for Folket. Men dette skulle jeg vel troe har maa skee været den berømte *L-*

dolfi meening, at Evangelium paa de Tider blev ikke læst tilforn om Sabbathen, tillige med det gamle Testamente, førend det saaledis blev anordnet i det forberørte *Concilio* til *Laodicea*. Ti saa finder jeg at have været maner i *Justini* Tider, at mand ikke i een Forsamling har tillige læst baade af det Gamle og det Ny Testamente, men ikkun een af Delene, som hand selv klarligen vidner (31.). Ellers maa jeg vel give det efter, at Evangelium blev fornemmelig læst om Søndagen, da *Communien* og mest forrettedis (32.), men at det aldrig skeede i de andre Forsamlinger, eller Uge-Prædikener, der om finder jeg intet hos nogen af Fædrene, som det kand stadfæste, men snarere det, som er der imod, **[c4v]** som af det foregaaende kand fornemmis. Det er mig nok, at jeg med klare Vidnisbyrd har bevist, hvorledis de fra Christenhedens Begyndelse og siden alle Tider har læst offentlig i deris Forsamlinger den hellige Skrift baade af det Gamle og det Ny Testamente. Til hvilken Ende de og altid har haft deris visse *ἀναγνώστας*, *Lectores* eller Læsemestere, som vare adskildte fra dennem (33.), hvilke siden forklarede hvad disse hafde læst. Jeg kunde vel *seculo* efter *seculum* vise denne Skikkis stadighed i at læse Evangelium offentlig iblant de Christne, dersom ikke *Stepnerus* alt for nogle Aar siden hafde betaget mig den møye (34.). Men hvad de egentlig har læst, og om de altid har haft nogle visse afdeelte Texter, der om ere adskillige Meening. Hvad de hver Dags Lectier angaaer, da er jeg nok der om i Meening med *Huetio* (35.), at det i Begyndelsen har staaet til Biscoperne at forordne der til hvad Texter de selv vilde, hvilke for den skyld af Fædrene ere kaldte *ἀναγνώσεις* eller *ἀναγνώσματα*, det er Lectier. Og naar jeg ret **[d1r]** eftertænker de *Homilier* og Prædikener, som endeel af Fædrene har efterlat os over adskillige Bibliske Bøger, kand jeg intet andet slutte, end at de paa den Tid har taget sig visse Bøger for at læse og forklare saaledis, at de altid har begynt der, hvor de slap sidst (36.), paa den Maade, som vore Præster endnu plejer at gjøre i deris Uge-Prædikener. Og da vil jeg vel give magt det *Chrysostomus*, den berømmelige Prædikant, selv skriver (37.), at den som flittig vilde besøge deris Forsamlin-

ger, og med Andagt høre Ordet, kunde paa et Aars Tid samle sig en stor Kundskab om Gud og hans hellige Ord, fast hand aldrig læste noget der af hiemme for sig selv. Tilmed vare de ej paa den Tid saa forbundne til een, eller anden Text, at de jo maatte læse flere, om de kunde. Men paa det Folket disflitteligere kunde undervisis af Ordet, læste de gierne saa vit de kunde, og Tiden denem vilde tilstæde, efter *Justini* før andragne Vidnisbyrd. Hvorfor og *Origenes* udi en Prædiken over Canaans Uddeeling iblant Israels Børn, som efter vor afdeeling beskrivis af Josva udi 5 Capitler, fra det 15 indtil det tyvende, formaner Folket, at de ej vilde kiedis **[drv]** over den lange Læsning (38.). Hvilket end og med andre flere saadanne Exempler, besynderlig af *Origene*, saa vidt vi ved *Huetii* Flid der af have, klarligen kand bevisis og gotgioris. Og er vel ingen tvil, at Evangelium er jo paa lige Maade bleven læst hos de ældste Christne, end og i deris daglige Forsamlinger, lige med det gamle Testamente, enten Bog for Bog, eller og som Lærerne selv vilde anordne.

Men om Søndagen finder jeg, at de altid har haft deris visse Evangeliske Texter at læse og forklare, saa at enhver Evangelist har haft sin visse Tid, naar den skulde læsis, om mand ellers kand troe *Allatio*, som denne Afdeeling udførligen beskriver (39). Det første forsikker os *Chrysostomus* selv om, og skulde mand vel slutte af hannem, at samme Texter har altid været stadige til sine Dage (40.). Og enddog jeg ikke derfor tør sige, at det har været de samme Søndags Texter, som vi nu have, saa skal det dog ej meget fejle, at de jo har haft lige Texter med os paa deris Fester og Højtids Dage. Der om kand **[b2r]** Fædrene vidne, snart den ene efter den anden, hvis *Homilier* og Prædikener mand haver for lang Tid over samme Texter (41.) Hvorudi de Syrer, saavelsom i andet mere, mærkelig har efterfuldt de Græker, som udaf adskillige *codicibus* lættelig er at fornemme. Ikke dis mindre har det og været i Brug i de Dage, at mand har læst Fædrenis Skrifter for Folket (42.), og enddog det i det Mode til *Laodicea* synis at være forbudet (43.), saa skal dog de Orientaliske Christne endnu beholde samme

Skik iblant sig, det deris *Liturgie* udviser (44.). Men siden det har draget adskillig Misbrug efter sig, er det billigen andenstæds afskaffet. Derimod er det klart nok af *Justino* (45.), at de foruden Evangelium har og læst de Apostoliske Skrifter, og mælder udtrykkelig de gamle *Constitutiones*, som Apostlene selv og *Clementi*, den tredie Romerske Biskop (46.) tillæggis, om tvende læsninger, den ene af Epistlerne, og den anden af Evangelio (47.), fast ligesom hos os **[d2v]** brugeligt monne være. Det maa og vel saa være, som nogle mene, at mand i Begyndelsen har læst Pauli Epistler allene (48.), og siden efter Tidernis Forandring lagt de andre Apostlers til, ligesom mand den Tid for got har befundet. Men ingen kand dog saa egentlig sige, naar disse Texter, som vi nu bruge, baade af Evangelio og Epistlerne, ere allerførst anordnede; i hvor vel jeg ej vil tvile, at de som brugis til de høje Fest-Dage, ere jo lige saa gamle, som Festerne selv, hvilket og de gamle Calender klarligen udvise (49.). De andre Søndags-Texter, hvad heller de hører *Alexandrum I.* til, som forestod den Romerske Kirke moxen to hundrede Aar efter Christum (50.), eller og til *Hieronymum* (51.), som levede snart lige saa langt efter *Alexandrum*. Hvad heller *Gregorius M.* den Romerske Biskop (52.), og to hundrede Aar yngre end *Hieronymus*, har først beskikket dennem, **[d3r]** eller og *Carolus M.* den Romerske Kæjser (53.), som regerede endnu 200 Aar efter *Gregorii* Tider. Hvilken Mening vi her af antager, enddog den sidste holdis for den sikkerste, med mindre mand vil vælge en anden imellem de tvende sidste, hvilket ej maa skee skal blive saa utroligt, allevegne har vi dog de gamle med os, og kand da ingen med føje beskylde os, fordi vi ikke forkaste denne Skik, som har været saa længe for vore Tider, og har intet ubilligt i sig selv. Thi enddog disse Evangeliske Texter og Lectier ikke haft deris Begyndelse strax med det Ny Testamente, kand ej heller saa lige opregne sin Herkomst fra de hellige Apostle, saa finde vi dog, at de ikke lidet komme over eens med dennem (54.), som Fædrene i de første Tider har prædiket for Folket. Og maa skee deris *credit* skulle end blive større hos os en deel, dersom vi hafde deris *Litur-*

gier, som brugtis i de Dage, og de gamle *Ritual*-Bøger vare komne skadisløse og beholdne til vore Hænder (55.). Ingen kand derfor støde sig på dennem, som de ikke vare gamle nok, og **[d3v]** vare de end først opkomne i de sidste og allerverste Tider, som dog anderledis er bevist, saa var det dog et meget slet *Argument* til at fordømme dennem med, saa længe de selv intet have af Tidernis Ondskab. Ti skulde det gielde, at det, som var først opkommen i onde Tider, skulle dømmis af sin Fødsels Tid, da vilde det blive en meget skadelig *consequence* for den beste Deel af Verden, til mange store Posters afskaffelse, som ere snart u-mistelige for os. Og hvo vilde sige, at vi skulle afskaffe Klokker (56.), Sø-Compasser (57.), Trykkerier (58.) og andet saadant, fordi de har faaet deris Liv i de forderveligste Tider? Sandelig jeg veed ikke, hvad der dog har gjort endeel Christne saa hadefulde imod denne uskyldige *Ceremonie*, at de endog for dens Skyld tale ilde paa vore Forsamlinger (59.) og det er vitterligt, hvad Uro denne *Liturgie* har ofte været underkast i Engeland. Vil nogen sige, at mand heller skulde læse hele Bibelske Bøger udi sin Orden, og dem Tid efter Tid forklare, efter den maade, som Fædrene har gjort i de første Tider (60.), ja endog efter **[d4r]** Guds egen Befaling (61.), som vil, at den ganske Lov skal læsis for Folket; hand maa vide, at vi har ligesaavel Christi Exempel for os, som de andre mene at have Guds Befaling imod os. Lad hannem gaa til Nazareth (62.), og høre hannem der prædike ikke over Loven, men over et stykke i *Esaia*, som hand just faldt paa, der hand oplod Bogen. Lad hannem gaa til Emaus (63.) og høre ham der paa Vejen prædike for Disciplene af Mose og Propheterne, men dog intet andet, end τὰ πρὸ ἐαυτοῦ, det som gik hannem selv an. Derfor ligesaa lidet, som Gud har forbudet Israel at læse Loven for sig selv (64.), fordi hand har befalet Mose at lade læse den offentlig for dem i deris Forsamlinger, saa lidet har hand og forbudet at læse Evangelium for dennem, fordi hand har befalet at læse Loven. Det vilde og ofte falde heel urimeligt ud med sliig Læsning, om mand altid skulde være bunden til at læse og prædike hele Bøger ud i sin Orden. Ti paa den maade

kunde det vel hænde sig, at mand paa Christi Fødsels Fest skulde prædike om hans Lidelse, og paa hans Døds Dag om hans Fødsel; hvilket ville foraarsage en stor *confusion* i den **[d4v]** beskikkede Guds Tieneste. Og uden tvil sigter vore Modstandere fornemmelig der hen med dette *Argument*, at Festerne, som de derforuden ikke ere ret gunstige, derved stilletiendis maatte afskaffis hos os (65.). Hvor nær de gamle har gaaet os her udi, kand seeis af det foregaaende, saa at dersom de ikke har haft lige de samme Texter om Søndagen, som vi have, saa har de dog altid haft de samme med os paa Festdagene, og ellers deris visse afdeelte Lectier de andre Dage (66.). Hvad videre der imod kand sigis have *Theologi* længe siden nøjagtig igiendrevet (67.), og tillige grundelig bevist hvad Nytte, Frukt og Opbyggelse denne Ceremonie tilfører Christi Menighed. Det højeste som de paastaae imod os, gaaer ud der paa, at de formeene den rette Mening der ved at forvendis, i det disse af deelte Texter ravis fra den hele Sammentext lige som Lemmer fra sit Legeme, og sættis i saa maade afbrudte frem uden Hoved og Hale, somme Tid med fremmet Tillæg (68.). Men hvor den, som skal udlægge saadanne Texter, vil gjøre sit Embede, **[err]** der kand denne Frygt ikke være; Ti det kommer en Lærere ved at samle den rette Mening derpaa, baade af det forregaaende og efterfølgende, oc saaledis udlægge den for sine Tilhørere, at de efter Pauli Ord (69.) kand have Lærdom deraf til Salighed, Undervisning til Retfærdighed, Refselse til Forbedring, oc Trøst til Vederqvægelse. Hvor dette fejler, der er Skylden ikke hos Texten selv, men hos *Interpreten* og den som forklarer Texten. I hvilken henseende H. K. Mt. Lov og naadigst tilholder, (70.) at præsterne skulle beflicte sig paa at forklare Texten tilbørligen, og sige alt hvad der tilhører med klare Ord:

Og efterdi denne Alter-Bog nu paa ny skulde oplæggis, og efter vor Kirke-Ritual fuldkommelig indrettis, har mand været omhyggelig for at fremstille disse hellige Texter aldeelis ligesom de af den Hellig Aand selv findis antegnede, uden nogen sær Tillæg, eller Forklaring, om Personen, som taler, og til hvem hand taler,

hvilket beqvemmeligere af Præsten kand sigis, naar Texten oplæsis, end i Texten selv indføris, hvor det ikke saa findis. **[e1v]** Mand har og været foraarsaget formedelst de mangfoldige grove Vildelser, som udi de forrige *Editioner* sig hafde indsneget, noget nærmere at eftersee Grund-Texten, og hvis da befandtis, ved Trykkernis Forsømmelse enten at være udelat, eller i andre Maader forsæt, det har mand her igien tilsat, i rette sat, og, hvor det giordis fornøden, nogle Stæder efter Sprokkets *Idiotismum* mueligst ofversat. Endelig har mand oplagt denne Bog i saa beqvem Stiil og Form, paa det de Gamle saavel som de Unge Prædicanter maa have Tieniste deraf, og skal intet her savnis, som efter voris Kirke-Ritual og anden Kongl. Anordning til det hellige Embedis Forretninger henhører, saa at de i alle Stykker kand betiene sig deraf. Hvorfor Jeg og broderligen formaner alle retsindige Prædikere i begge disse Kongeriger, at de lade sig dette Arbejde vel befalde, og tillige arbeide troligen i deris anbetrode Kald, at det sande og rene Jesu Christi Evangelium maa formedelst disse hellige Texters flittige og rette Udlæggelse, samt anden gudelig Øvelse, blive fremdeelis bestandigt hos os og vore Efterkommere aldeelis uforandret, uforminsket, ubeblandet, og uforfalsket i alle Maader til hans Rigis Udbredelse, og deris **[e2r]** Saligheds kraftige Befordring, som høre Ordet. Det maa lidet bekymre os, at disse Tidens Bespottere, som *Petrus* længe tilforn har seet at skulde komme, (71.) taler ilde om denne vor Guds Tienesti, da en rætsindig Guds Tienere, som ikke vil gjøre Guds Gierning svigagtelig, (72.) beflitter sig paa ved Guds Naade at frembære denne salige Spise for Herrens Folk (73.) ikke altid paa een Maade, og saaledis søger at styrke deris Tro, og opbygge Christi Menighed med adskillige gudelige Betænkninger over disse Aarlige Texter. Dog veed jeg ikke, om de ikke gjøre formeget der af, som sætte hvert Aar ligesom en ny Figur paa det hellige Evangelium, og stiller det for nu som en Rose, nu som en Neglike og saadant dislige. Hvilket enddog det kand behage somme, og ikke være aldeelis uden sin Nytte, saa see dog de fleeste fornemmelig hen til det Men-

niskelige *Artificium*, som ligger i saadanne Prædikener, mere end til den Brug, som de ere indsatte for. Derimod er det visselig den Hellig Aand selv og Guds Ords overflødige Rigdoms Dybhed at tilskrive, naar en troe Lærere i sit Hiertis **[e2v]** Gudfrygtighed flittig randsager der udi, hand da altid finder ny Materi at under vise sine Tilhørere om, ikke anderledis end den der arbejder i en Guldmine, jo dybere hand kommer, jo mere Metal finder hand ofte. Og i dette Stykke priser jeg billigen Guds store Naade imod os, at hand altid har forseeet os med saadanne fromme retsindige Lærere og Prædikere, som rettelig vide at dele Sandheds Ord, (74.) og efter *Augustini* Formaning, (75.) saaledis lære Folket, at de baade forlyster og bevæge dennem. Og det er den Sejer Guds Ord haver hos dennem, som annamme det, at de høre det med Frugt og uden Kedsommelighed, i hvor ofte det igientagis for dennem. Saa værer da flittige, mine elskelige Brødre i Christo, værer aarvaagne til at forkynde Christi Evangelium, og forsømmer ikke at minde eders betrode Menighed altid paa disse Ting, alligevel de allerede maa være styrkede i den nærværende Sandhed. (76.) Skammis dog ikke derved, (77.) at I saa ofte maa igientage det samme, og lader det ikke fortryde eder at minde Herrens Folk **[e3r]** altid om det samme, men vider, at deris Tro derved alt mere og mere skal stadfæstis til Herren. (78.) Tænker Dag og Nat paa det Ord *Paulus* før sagde til *Timotheum*, (79.) Bevar det, som dig er betroet, og seer vel til, at det uskatteerlige *depositum*, som Gud har befalet eder til troer Haand, den sande rene og saliggjørendis Evangelii Lærdom, maa saaledis giemmis af eder, at det kand findis baade ubeskaaren og uforkrænket, saa og frugtfuldt paa den store Guds Dag. Og da vil Jeg hiertelig Ønske over alle tro Christi Tienere, Mine trofaste Brødre og Medarbejdere i Herren, det *Paulus* haver ønsket over sin *Timotheum*, (80.) Den Herre Jesus Christus være selv med eders Aand! og hans Naade med eder alle! AMEN!

Kiøbenhavn den 18 Febr. Anno 1688.

[Fodnoter til Hans Baggers Fortale]

- (a.) Jud. XVII.6. [Dom. 17,6]
 (b.) 2 Reg. XVII.29. [2. Kong. 17,29]
 (c.) Gen. XI.9. [1. Mos. 11,9]
 (d.) Gen. II.17. [1. Mos. 2,17]
 (e.) Rom. II.14.15. [Rom. 2,14-15]
 (f.) Rom. I.18.19. Eph. IV.24. Col. III.10. Act. XVII.27.
 [Rom. 1,18-19 / Ef. 4,24 / Kol. 3,10 / Ap.G. 17,27]
 (g.) Rom. XIII.1.5. 1 Pet. II.13. [Rom. 13,1,5 / 1. Pet. 2,13]
 (h.) Zanch. T. 4. l. 1 de cultu Dei Ext. col. 420. n. 5.
 (i.) Ps. CXLVII.19.20. [Sl. 147,19-20]
 (k.) Gen. XLIX.10. [1. Mos. 49,10]
 (m.) Joh. XIX.30. [Joh. 19,30]
 (n.) Joh. XI.39. [Joh. 11,39]
 (o.) Epist. XIX. ad Hieron. T.2. Opp. ed. Col. p. 26.
 (p.) 2 Pet. II.5. Gen. XIX.2.6. Jud. Epist. v. 14. Exod. IV.
 30. 2 Paral. XVII.7.9. Ef. VI.8.9. Ezech. III.4. Mal.
 II.7. Matt. XXIII.2.3. [2. Pet. 2,5 / 1. Mos. 19,2.6 / Jud.
 14 / 2. Mos. 4,30 / 2. Krøn. 17,7-9 / Ef. 6,8-9 / Ez. 3,4 /
 Mal. 2,7 / Matt. 23,2-3]
 (q.) Nehem. VIII.5.6. [Neh. 8,5-6]
 (r.) Græcis dicabatur *Ἀμβων*, Latinis pulpitem, tribunal
 Ecclesiæ, Cyprian. Ep. XXXVIII & XXXIX. p. 75.77.
 ed. Londini noviss.
 (s.) Gen. XVII.5. Luc. I.59. II.21. [1. Mos. 17,5 / Luk. 1,59 /
 Luk. 2,21]
 (t.) Durand. de Rit. Eccl. Cath. l. 1, c. 19. p. 137.
 (u.) Neh. VIII.8. Luc. IV.17. Act. XV.21. [Neh. 8,8 / Luk.
 4,17 / Ap.G. 15,21]
 (x.) Vide infra.
 (y.) 1 Paral. VI.31.seq. XXV.1.seq. 2 Paral. V.12. VIII.14. [1.
 Krøn. 6,31 f., HVI: skal nok være 1. Krøn. 6,16 f. / 1.
 Krøn. 25,1 f. / 2. Krøn. 5,12 / 2. Krøn. 8,14]
 (z.) Mat. XXVI.30. 1 Cor. XIV.26. Col. III.16. [Matt. 26,30
 / 1. Kor. 14,26 / Kol. 3,16]
 (aa.) Ps. XLV.14. [Sl. 45,14]
 (bb.) Gal. V.1.13. [Gal. 5,1,13]
 (cc.) 1 Cor. X.23. Rom. XIV.14.20. 1 Cor. VI.12. Tit. I.15. [1.
 Kor. 10,23 / Rom. 14,14.20 / 1. Kor. 6,12 / Tit. 1,15]
 (dd.) Gal. V.13. 1 Pet. II.16. [Gal. 5,13 / 1. Pet. 2,16]
 (ee.) 1 Cor. X.23. XIV.26. [1. Kor. 10,23 / 14,26]
 (ff.) Col. II.16. Rom. XIV.3. [Kol. 2,16 / Rom. 14,3]
 (gg.) 1 Cor. XIV.40. 1 Cor. VII.35. [1. Kor. 14,40 / 1. Kor.
 7,35]
 (hh.) Act. IX.17.18. [Ap.G. 9,17-18]
 (ii.) 1 Tim. IV.14. 2 Tim. I.6. [1. Tim. 4,14 / 2. Tim. 1,6]
 (kk.) Luc. VII.38. Joh. XIII.5. [Luk. 7,38 / Joh. 13,5]
 (ll.) Marc. VI.13. Jac. V.14. [Mark. 6,13 / Jak. 5,14]
 (mm.) 1 Cor. XI.4.5. [1. Kor. 11,4-5]
 (nn.) To. II. p. 186.
 (oo.) De Canonibus Apostolicis Vid. Calixt. de Conjug. Cler.
 p. 324. sq. Rob. Coc. Cens. Pat. p. 3. sq. Casaub. ad Bar-
 ron. p. 591. Bevereg. Annot. ad Pand. Can. S. Ap. T. II.
 p. 1. sq.
 (pp.) Aug. Ep. ad Januarium I, T. II. p. 190. Joh. Sanderson
 oblig. leg. hum. p. 288.
 (qq.) Marc. VI.9. Act. 12.8. [Mark. 6,9 / Ap.G. 12,8]
 (rr.) Joh. XIX.23. [Joh. 19,23]
 (ss.) Act. II.44. [Ap.G. 2,44]
 (tt.) Matt. III.6. Act. VIII.36. XVI.13.15. [Matt. 3,6 / Ap.G.
 8,36 / 16,13-15]
 (uu.) Math. XXVI.20. Luc. XXII.14. sq. Casal: de Rit. Vet.
 Christ. c. 7. p. 67. sq. [Matt. 26,20 / Luc. 22,16 f. xx]
 (xx.) Joh. XIII.23. Vid. Flac. Cla. Script. Col. 1174 sq. [Joh.
 13,23. Se xx]
 (yy.) Act. XV.29. Vid. Wandal. Diss. de Sangv. & Suffoc. § 15.
 p. 72. [Ap.G. 15,29. Se xx]

- (zz.) 1 Tim. IV.1.3. [1. Tim. 4,1-3]
- (aaa.) Aug. cont. Faust. Manich. l. 32. c. 13. Tom. VI. ed. Col. p. 176.
- (bbb.) Mat. X.10. [Matt. 10,10]
- (ccc.) Luc. XXII.38. [Luk. 22,38]
- (ddd.) Bebel. Antiquit. Eccles. Sic. T. II, p. 809. J.C. Sviceri Thes. Eccles. col. 1124.
- (eee.) Tertul. de pænit. c. 9. Vide Casal. de Sac. Christ. rit. p. 32.
- (fff.) Casal. l. c.
- (ggg.) Vid. Concil. Trull. post. Can. 102. Dorschæus contra Zvingerum de Cæna p. 83.
- (hhh.) Cyprian. Epist. ad Tibaritanos Dion. Alexand. Ep. 5. ad Sixtum ap. Euseb. l. 7. to. E. c. 8.
- (iii.) Casalius loc. cit. p. 137. sqq.
- (kkk.) Cant. VI.9. Vide Bebeli de Unit. Eccles. & libert. cerem. [Højs. 6,9. Se xx]
- (lll.) Eph. IV.5. [Ef. 4,5]
- (mmm.) Ps. XLV.15. [Sl. 45,15]
- (nnnn.) 1 Cor. XII.4. [1. Kor. 12,4]
- (ooo.) Cant. I.11. [Højs. 1,11]
- (ppp.) A. C. 51. n. 59. T. I. col. 435. Niceph. Call. lib. 12. c. 34.
- (qqq.) Ps. LXXXVII.6. Act. II.6. 1 Cor. XII.10. Apoc. VII.9. [Sl. 87,6 / Ap.G. 2,6 / 1. Kor. 12,10 / Åb. 7,9]
- (rrr.) 1 Reg. XIV.2. seq. [1. Kong. 14,2 f.]
- (sss.) 1 Cor. III.10. Eph. 2.20. [1. Kor. 3,10 / Ef. 2,20]
- (ttt.) Zanch. l. I. de Rel. p. 765.
- (vvv.) 1 Cor. XIV, 26. [1. Kor. 14,26]
- (xxx.) Thom. Præf. p. 427.
- (yyy.) Bellar. l. II. de Sac. c. 31.
- (zzz.) Col. IV.16. 1 Thess. V.27. Act. XVII.11. 1 Cor. XIV.26. [Kol. 4,16 / 1. Thess. 5,27 / Ap.G. 17,11 / 1. Kor. 14,26]
- (1.) Vid. Fabr. part. Cod. c. X. p. 40.
- (2.) Act. XV.21. [Ap.G. 15,21]
- (3.) Morin. de Admin. Sac. Pænit. l. VI. c. 4. n. 4.
- (4.) Act. XVII.11. [Ap.G. 17,11]
- (5.) Col. IV.16. 1 Thess. V.27. [Kol. 4,16 / 1. Thess. 5,27]
- (6.) Apol. ad Anton. p. 99. Conf. Euseb. l. 2. H.E. c. 15.
- (7.) Vid. Voss. in Epist. Plin. ad Trajan. Imper. p. 24 sq.
- (8.) Canon. XVI.
- (9.) Vide Gaudent. de pr. Chr. ante Constant. p. 150 sq. Steph. le Moyne T. II. Var. Sac. p. 22. sq.
- (10.) Conc. Laodic. Can. 29.
- (11.) Vid. Obsev. Gundling. ad Can. Laod. p. 3. sq.
- (12.) Hieron. T. IX. in cap. 3 ad Gal.
- (13.) Euseb. H. E. l. 3. c. 27. Necephor. l. 3. c. 13.
- (14.) Rob. Coc. Cens. Pat. pag. 33.
- (15.) Vide Casaub. Exercit. ad Baron. XVI. p. 480 sq.
- (16.) Act. XV. [Ap.G. 15]
- (17.) Exercit. XVI. n. 42. pag. 475.
- (18.) Can. XVII.
- (19.) Lib. V. Hist. E. c. 21.
- (20.) l. c. [Loc. cit. ?]
- (21.) Homil. 18 in Act. Ap. T. III. p. 174.
- (22.) l. III. H. Æth. c. 1. n. 54 sq.
- (23.) Homil. in Ps. LIX. T. I. p. 294.
- (24.) in Apologet. c. 39.
- (25.) Epist. XXXVIII. p. 75. ed. noviss.
- (26.) Vide Croius in N. T. p. 27. sq. Sviceri Thes. Eccl. adv. *ἀνάγνωσμα*.
- (27.) Vid. Hotting. Anal. p. 335. sq. Svidas ad voc. *κεφάλαιον*. Bibl. Polygl. T. V. Præf. ad Lect.
- (28.) Vid. Præd. Buxt. in Conc. Ebr.
- (29.) Dorsch. Or. Inaug. præm. Theol. Zachar.
- (30.) Not. Orig. p. 104.
- (31.) Loc. cit. supra.
- (32.) Vid. Petav. in Epiph. expos. Symb. p. 349. sq.

- (33.) Justin. I. c. Cypr. Ep. ad Cler. & pleb. de Aurelio Lectore. p. 75.
- (34.) de Sac. Christ. c. III. §. 212. p. 534. sqq.
- (35.) L. sup. c. Vid. Svic. Thes. col. 249 sq.
- (36.) Vid. Calixt. de Sacrif. initer §. 68. sq.
- (37.) Homil. LVII. in Joh. T. II. p. 366.
- (38.) Huet. I. c. p. 26. sq.
- (39.) de Domin. & Hebdom. Græc.
- (40.) Homil. 57. & 11. in Joh. T. II. p. 75. 360 sqq.
- (41.) Vid. Homil. Patr. & in spec. Athanasii T. II. Opp. & Chrystosomi libb. in N. T.
- (42.) Euseb. H. E. lib. III. c. 16. p. 88. lib. IV. c. 23. p. 145.
- (43.) Can. 59.
- (44.) Goar. Rit. Gr. p. 712.
- (45.) I. sæp. c.
- (46.) Euseb. H. E. I. III. c. 4. pag. 74.
- (47.) Constit. lib. VIII.
- (48.) Strabo de Reb. Eccles. c. 22.
- (49.) Allat. de Domin. Græc. n. 37. St. Moyne T. II. Var. Sac. p. 889. sq. August. in Proæm. Expos. Ep. S. Joh. T. IX. Opp. p. 207.
- (50.) Allat. de lib. Ec. Gr. Diss. I. p. 49.
- (51.) Idem I. c. p. 53. Bona Lit. lib. II. c. 6. n. 2.
- (52.) Vide Homilias Greg. in Evang. Dominio. si alias is verus earundem autor sit. Conf. Ephemer. Gall. p. 80. sq.
- (53.) Mabillon. Anal. T. I. p. 25.
- (54.) Vid. Homil. Leon. M. & Petit. Var. Lect. I. III. c. 4. p. 94.
- (55.) De Liturgiis *Petri, Jacobi, Andreae, Marci* & aliorum, quæ vulgo circumferuntur. Vid. Dorsch. tr. de Missa c. VIII. §. 24. sqq. Conf. Casaub. Exerc. XIV, p. 295.
- (56.) Mag. de Tintinnab. c. II. Cent. Magdeb. Cent. VII. c. 6.
- (57.) Vid. Micræl. Synt. H. E. p. 596. sq.
- (58.) Polyd. Virg. de Rer. Inv. LVI. c. XI. Micr. I. c.
- (59.) Gisb. Voer. in Polit. Eccl. Ames. de Consc. I. IV. c. 26. p. 222.
- (60.) Vid. sup.
- (61.) Deut. XXXI. 11. 12. [5. Mos. 31, 11-12]
- (62.) Luc. IV. 18. [Luk. 4, 18]
- (63.) Luc. XXIV. 27. [Luk. 24, 27]
- (64.) Deut. VI. 6. 7. sq. XI. 18. sq. [5. Mos. 6, 6-7 f. / 11, 18 f.]
- (65.) Vid. Meisn. Præf. in Medit. Sac. p. 6.
- (66.) Vid. Gerh. Hom. III. sup. Adv. P. I. p. 35.
- (67.) Vid. Meisn. Coll. Adiaph. Disp. XI. Danhav. Hodom. Calv. p. 1. Phant. 6. p. 1250 sq. Löscher. cont. Gisb. Voet. &c.
- (68.) Ames. de Conse. p. 222.
- (69.) 2 Tim. III. 16. Rom. XV. 4. [2. Tim. 3, 16 / Rom. 15, 4]
- (70.) I. 2. c. 4. p. 221 seqv.
- (71.) 2 Petr. III. 3. [2. Pet. 3, 3]
- (72.) Jer. XLVIII. 10. [Jer. 48, 10]
- (73.) Luc. XII. 42. [Luk. 12, 42]
- (74.) 2 Tim. II. 15. [2. Tim. 2, 15]
- (75.) de Doct. Chr. I. IV. c. 5. & 11. T. III. ed. Col. p. 27. 30.
- (76.) 2 Pet. I. 12. [2. Pet. 1, 12]
- (77.) Rom. I. 16. [Rom. 1, 16]
- (78.) Phil. I. 3. [Fil. 1, 3]
- (79.) 1 Tim. VI. 20. [1. Tim. 6, 20]
- (80.) 2 Tim. IV. 22. [2. Tim. 4, 22]